SRI VENKATESVARA ORIENTAL SERIES—No. 28

Editor:—PROF. P. V. RAMANUJASWAMI, M.A.

NIPATAVYAYOPASARGAVRITTI

OF

TILAKA

EDITED BY

APPALLA SOMESVARA SARMA, Vidya Pravina, P.O.L.

VYAKARANA LECTURER

Sri Venkatesvara Oriental College. Tirupati

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF

SRI C. ANNA RAO, B.A.

EXECUTIVE OFFICER

T. T. Devasthanams on behalf of the Board of Trustees

PRINTED AT

TIRUMALA-TIRUPATI DEVASTHANAMS PRESS

TIRUPATI

1951

श्रीवेङ्कटेश्वरप्राच्यग्रन्थावली. सं. २८
सम्पादकः – श्रीपरवस्तु वेङ्कटरामानुजस्वामी, एम्. ए.

श्रीः

श्रीनिवासो विजयते

निपाताव्ययोपसर्गवृत्तिः

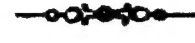
तिलककृतिः

श्रीवेङ्कटेश्वरप्राच्यमहाविद्यालयव्याकरणोपाध्यायेन
"व्याकरणसाहित्यविद्याप्रवीणा" द्युपाधिभाजा
कौत्सेन अप्पल्ल सोमेश्वरशर्मा, P.O.L. इत्यनेन
सविशेषं परिष्कृता

तिरुपति
तिरुमलै - तिरुपति देवस्थानमुद्रणालये
मुद्रिता
१९५१.

श्रीः

उपोद्धातः ।

कृतिरियं श्रीवेङ्कटेश्वरप्राच्यमहाविद्यालयकुलपतिभिः **श्रीमत्परवस्तु वेङ्कट-रामानुजस्वामिभिः** संपादिता । न्यवसच्चेयं दीर्घकालं संपादकानां पितामहैः पूज्यपादैः कविपण्डितसार्वभौमैः कीर्तिकायैः महामहोपाध्यायैः **श्रीमत्परवस्तु वेङ्कटरङ्गाचार्य**महाशयैः प्रतिष्ठिते आर्षज्ञाननिलयभूते "आर्षग्रन्थालय" नाम्नि पुस्तकभाण्डागारे । विशाखपट्टणस्थमिदं पुस्तकागारं निधिनिभं बहूनि उत्तमानि अपूर्वाणि ज्ञानविज्ञानदायकानि संस्कृतान्ध्रमयानि ग्रन्थरत्नानि लोकाय पूर्वं व्यतरत्—अद्य वितरति—उत्तरत्र वितरिष्यति चेति विदितचरमेवेदं ज्ञानां समेषाम् । तादृशेषु रत्नेषु अन्यतममिदं कृतिरत्नं एतर्हि श्रीमतां संपादकानां श्रद्धावशात् अभिव्यक्तमिति महदिदं प्रमादस्थानम् ।

अद्ययावत् अयं ग्रन्थः न कुत्राऽपि प्रकाशितपूर्व इति च अपरं प्रमोदास्पदम् । अस्य प्रतिकृतिस्तावत् आन्ध्रलिप्यां क्रीस्तुशकीये १९११ (1911 A. D.) वत्सरे लिखिता विराजते । संपादकानामग्रजैः **श्रीमत्परवस्तु वेङ्कटरङ्गनाथ-स्वामि**महोदयैरेषा समलेखि । अस्यां ग्रन्थतत्कर्तृविषयकं चरितं लेशतोऽपि नोट्टङ्कितम् । केवलमादितः प्रभृति आन्तं ग्रन्थ एव संकलितः । अतो ग्रन्थाऽगमादिविषयके चरितज्ञाने वयं सहायशून्याः जाताः स्मः । प्रतिकृत्यन्तरस्य कुत्राऽपि अनुपलम्भाच्च विमर्शस्य संवादस्य वा अवकाशः सुतमां नाजनि ।

ग्रन्थममुं संपादकाः निरवधिकेन वात्सल्येन अन्तेवासिने मह्यं परिष्कारार्थमदुः । यथाशक्ति ज्ञानलेशेन अहमिमं पर्यष्कार्षम् । प्रतिकृतौ तत्रतत्र लेखने साङ्कर्यमवर्तत । पौर्वापर्यं क्वचिन्नष्टम् । अवान्तरविभागादिकमपि कुत्रचित् न अवालम्बि । एतदादिकं सर्वं मर्यादामनतिक्रम्य मया सुष्ठु संकलितम् । तत्रतत्र ग्रन्थोऽपि ईषल्लुप्तः । तादृशो भागः प्रायेण तथैव विसृष्टः । यत्र यत्र अर्थविषये विषयान्तरे वा संशयादिकं जायते तत्रतत्र कुण्डलीकरणप्रभृतिचिह्नाङ्कनादिना सर्वं

पाठकसौलभ्यार्थं सूचितं वर्तते । यथावसरं पुटानामधस्तात् विवरणकमपि संनिवेशितम् । मात्रामात्रमपि कल्पना न मया कृतेति तु विभावयेत ।

"निपाताव्ययोपसर्गवृत्तिः" इति नाम्नैव अतीव प्रकटं भवति यदत्र निपातानामव्ययानामुपसर्गाणाञ्च व्याख्यानं विद्यते इति । ग्रन्थेऽस्मिन् काण्डत्रयं वर्तते । निपातकाण्डम्, अव्ययकाण्डम्, उपसर्गकाण्डम्, इति च यथाक्रमं काण्डानां नामधेयानि । प्रथमद्वितीये काण्डे सूत्रतद्व्याकृतिरूपेण तृतीयकाण्डं पद्यतद्विवरणरूपेण च देदीप्यते । सर्वत्राऽपि अल्पाल्पा विवृतिः लौकिकवैदिकसाधारणानि उदाहरणानि च संगृहीतानि वरीवृतति । रीतिरियमपूर्वा सर्वसुलभा तलस्पर्शिनी चेति नाऽस्ति अत्र विचिकित्सा । ईषद्वैषम्येण द्विशतं निपातानां सार्धद्विशतमव्ययानां द्वाविंशतिश्च उपसर्गाणामत्र व्याकारि । प्रसङ्गवशात् उपसर्गकाण्डान्ते काश्चन गतयोऽपि प्रदर्शिताः । परंतु गत्यर्थं पृथग् विभागः न कल्पितः ।

वृत्तेश्च अस्याः प्रणेता "तिलकः" इति "निजकुलतिलकास्तिलकस्तिलकयति निदर्शनैरेव" इति ग्रन्थादिवचनेन "इति निपाताव्ययोपसर्गवृत्तौ तिलककृतायाम्" इत्यादिकाण्डान्तगद्येन च अवगम्यते । परमत्र एको विशेषः प्रतिभाति । तथाहि—"क्षीराब्धिप्रसृताव्ययरत्नमालया विदुषः" इति ग्रन्थारम्भपद्ये भासमानेन श्लेषेण "भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितनिपाताव्ययोपसर्गीये" इत्यादि तृतीयकाण्डान्ते भासमानेन गद्येन च भट्टः क्षीरस्वामी प्रकृतांशे तिलकस्य अवलम्बो बभूवेति निश्प्रचं विज्ञायते इति । संदर्भे अस्मिन् एकः संशयोऽपि विमर्शकानां हृदि उत्पद्येत । "किमत्र मूलं क्षीरस्वामिना विरचितं स्यात्?" इति । "वृत्तिः" इति ग्रन्थाभिख्याऽपि अंशे अस्मिन् साधिका संपद्यते किल । इदमत्र समाधेयम् । क्षीरस्वामिविरचिताममरसिंहकोशव्याख्यामवलम्ब्य तिलकेनैव सर्वं प्रणीतं भवेत् । कृतज्ञता च पूर्वोक्तरीत्या सूचिता स्यात् इति । इतोऽधिकं विमर्शकर्दमे अवसादस्तु संग्रहाभिलाषिभिरस्माभिः उपेक्षितः ।

नामलिङ्गानुशासनव्याख्यातृषु अतीव प्रसिद्धः क्षीरस्वामीतु एकादशे क्रीस्तुशताब्दे अवर्तत इति चरितज्ञानामाशयः । अतः क्षीरस्वामिनः परः तिलकः एका-

दशक्रीस्तुशताब्दात् परएवेत्यत्र न कोऽपि विशयलेशः। यस्य कस्याऽपि साधनस्य अनुपलम्भात् ग्रन्थकर्तृविषये एतदपेक्षया न एकमपि पदं पुरः प्रक्षेप्तुं उत्सहामहे। यदि केऽपि चरितपरिशोधकाः तिलकचरितं आविष्कुर्युः तर्हि तान् प्रति कृतज्ञाः भवेम। अयं तु आस्माक आन्तर आशयः — "सुश्लिष्टां सूत्ररचनां मृदुमधुरां विवृतिं लोकवेदसाधारणानि उदाहरणानि च पश्यद्भिः नूनमयं तिलकः यः कोऽपि प्राचीन एव वैयाकरणकुलतिलको भवेदिति अनुमातुं शक्यते,' इति।

कृतिरत्नमिदं पार्थक्येन निपाताव्ययोपसर्गविषये सकलसंशयापनोदकत्वात् साधुप्रयोगबोधकत्वाच्च गीर्वाणभाषाभिलाषिणामतीव उपयुज्यत इति सुदृढं विश्वसिमः। एतादृशं निगूढं रत्नं कलयतां संपादकानां प्रकाशयतां श्रीवेङ्कटेश्वरदेवस्थानाधिकृतानां च औदार्यं विबुधश्लाघ्यं विलसतीति अन्ततो वक्तव्यं प्रधानं वचः।

दोषज्ञाः यद्यत्र मदीये परिष्कारादिके कर्मणि दोषान् पश्येयुः तर्हि कृपया क्षन्त्वा स्वीयां गुणज्ञतामेव प्रकटयितुमर्हन्तीति सप्रश्रयं विज्ञापयामि॥

श्रीवेङ्कटेश्वरप्राच्य-
महाविद्यालयः,
तिरुपति
१५–११–१९५१.

इति
विज्ञापयिता विबुधविधेयः
अप्पल्ल सोमेश्वरशर्मा, P. O. L.,
व्याकरणसाहित्यविद्याप्रवीणः। व्याकरणाचार्यः॥

विषयसूचिका

श्रीः

श्रीवेङ्कटेशो विजयते ॥

ओँ श्रीगुरवे सरस्वतीरूपाय नमः ॥

नमो विघ्नहर्त्रे ॥

नमः सूर्यादिभ्यो नवग्रहेभ्यो नमः ॥

॥ निपाताव्ययोपसर्गवृत्तिः ॥

[प्रथमं निपातकाण्डम् ।]

श्लो:-नत्वेशं क्षीराब्धिप्रसृताव्ययरत्नमालया विदुषः ।
निजकुलतिलकस्तिलकस्तिलकयति निदर्शनैरेव ॥

द्योतकाः निपाताः ॥ १ ॥

नामाख्यातयोर्धर्ममात्रव्यञ्जकाः । अत ऊर्ध्वं चादयो निपाता अधिक्रियन्ते । यतः ।

प्रायशो द्योतकाश्चाद्या निपाता द्रव्यवृत्ति तु ।
स्वराद्यमव्ययं प्राद्या न धात्वर्थविशेषकाः ॥ १ ॥

कर्मप्रवचनीयास्तु क्रियासंबन्धभेदकाः ।
ऊर्याद्या गतयो वृत्तौ कार्यार्थं सर्वमव्ययम् ॥ २ ॥

किंच ।

इयन्त इति संख्यैषामर्थेयत्ता च नास्ति वै ।
प्रयोजनवशादेत्य निपतन्ति परे पदे ॥ ३ ॥

च समुच्चयान्वाचयतुल्ययोगिताहेतुषु ॥ २ ॥

समुच्चये—- गार्ग्यो वात्स्यश्चागतौ । पचतिच पठति च चैत्रः । समाहारेतरेतरयोगविनियोगास्समुच्चय एव । अनेकस्यैकत्र प्रचयात् । गार्ग्यवात्स्यावहं त्वंच वृत्र-

हन् ॥ अन्वाचये — भिक्षामट गाञ्चानय । गवानयनमत्राऽप्रधानम् । तुल्ययोगितायाम् — ध्यातश्चोपस्थितश्च । हेतौ — ग्रामो न गन्तव्यः शीतं च । शीतात् कथं गच्छामीत्यर्थः ॥ पूरणेऽप्याहुः । यथा — भीमः पार्थस्तथैवच । रात्रौ नैवच नैवच । चोयद्यर्थे ॥ त्वं चागमिष्यसि कृतार्थाः स्मः । त्वं यद्यागमिष्यसीत्यर्थः । कारुः कुविन्दश्च । यद्यर्थ इति विशेषार्थः ॥

वा विकल्पोपमानद्वन्द्वसमुच्चयेषु ॥ ३ ॥

विकल्पे — यवैर्वा व्रीहिभिर्वा यजेत । उपमायाम् — आशीविषो वा संक्रुद्धः सूर्यबाऽत्र विनिर्गतः । भीमोन्तको वा समरे गदापाणिरदृश्यत । द्वन्द्वे — सा वा शम्भोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम । नतृतीयेत्यर्थः । समुच्चये — वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा ॥

अह क्षिपादेशयोः ॥ ४ ॥

क्षिपायाम् — स्वयमहाऽश्वेन याति गुरुं पदातिं गमयति । आदेशे — अयमहाऽरण्यं यातु ॥ प्रशंसायामप्याहुः । अह बालो वक्ति । उत्कृष्टं वक्तीत्यर्थः ॥

ह आगमे च ॥ ५ ॥

आगमे — इति हस्माहुः । क्षिपायाम् — स्वयं ह ओदनं भुङ्क्ते गुरुं सक्तून् पाययति । आदेशे — त्वं ह ग्रामं गच्छ (सि?) । निन्दायामप्याहुः । त्वं ह ब्राह्मण । त्वमपि किं ब्राह्मण इत्यर्थः ॥

एवावधारणनियोगयोः ॥ ६ ॥

अवधारणे — त्वमेव देव जानासि । नियोगे — अद्यैव आवां रणमुपागतौ । अनवक्लृप्तावप्याहुः । चैत्र क्वेव भोक्ष्यसे ॥

एवं निश्चयाङ्गीकारप्रकारप्रकृतपरामर्शोपदेशनिर्देशेषु ॥ ७ ॥

निश्चये — एवमित्थं यथात्थ त्वम् । अङ्गीकारे — एवं कुर्मः । प्रकारे — यथाग्निरेवं विप्रः । प्रकृतपरामर्शे — एवं वादिनि देवर्षौ । उपदेशे — एवं पठ । निर्देशे — एवं तावत् ॥

नो निषेधे ॥ ८ ॥

नो जानीमः ॥

न नकिरुपमानेऽपि ॥ ९ ॥

उपमाने —मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठः । मृग इव भीम इत्यर्थः । मेघो नकिर्वर्षसि (हेमराजा ?)ः (हेमराशिम् -- यद्वा -- हेमराजिम्)। मेघ इवेत्यर्थः । निषेधे— नान्तरीयकत्वात् । ञित्त्वाभावात् नञ्समासाभावे नलोपो नास्ति । मूको नकिर्वक्ति हि प्रेम्णा निमित्तेसतीति । द्वौ भिन्नार्थौ ॥

नञ् तुल्यान्यविरुद्धाभावेषदर्थेषु ॥ १० ॥

तुल्ये-- अब्राह्मणमानय । ब्राह्मणसदृशं क्षत्रियादिमित्यर्थः । अन्यार्थे— अनग्निर्जलम् । विरुद्धे -- अधर्मः पापम् । अनर्थः । अभावे अभावो मक्षिकानां अमक्षिकं वर्तते । ईषदर्थे— अल्पघोषाः = अघोषाः । अवक्षेपो विरोध एव । अपचसि जाल्म । अन्नं पक्तुं न जानासीत्यर्थः। अकारो नञिति विशेषणार्थः । अकारो निषेधे । स्वरप्रतिरूपत्वात् । अविप्र इव भाषसे । विप्रवन्नवक्षीत्यर्थः । अन्योन्येऽप्याहुः । अनुपमः ॥ (?)

माङ्मास्ममाकिर्वारणे ॥ ११ ॥

माकार्षीः । मास्म करोति (तु?) । रक्षा माकिर्नो अघशंस ईशत । नः = अस्माकम् । रक्षाः = राक्षसाः । अघशंसः = पापिष्ठाः । माकिरीशत = माप्रभवन्त्वित्यर्थः । ङकारो माङि लुङिति विशेषणार्थः ॥

मा शङ्कायां च ॥ १२ ॥

शङ्कायाम्— अत्याकृष्टम्........? (धनुर्मा) माऽत्वाडित। मा करिष्यति साहसम् । वारणे— मा पिब ॥

नेत् शङ्कायाम् ॥ १३ ॥

नेज्जिह्मयन्तो नरकं पताम । कदाचित् पापाचारा निरयं गच्छामेत्यर्थः ॥

चेद्यदीत्थं वारणोपदेशे ॥ १४ ॥

सचेद्व्याधीयेत गुरोरुच्छिष्टं भुञ्जीत । यदि सर्वमनित्यमिदं नभवेदिह जन्मनि कस्य रतिर्नभवेत् । सविद्वानित्थं पूज्यः ॥

नूनं निश्चयवितर्कयोः ॥ १५ ॥

निश्चये — नूनं हन्ताऽसि वारणम् । वितर्कः संभावनाप्रत्ययः । नूनं (शूरत् ?) शरत्फुल्ला हि काशाः ॥

कच्चित् कच्चन इष्टप्रश्ने ॥ १६ ॥

कच्चिज्जीवति मे माता । स्नासि कच्चन जाह्नवीम् ॥

हन्त वाक्यारंभनिश्चयखेदसंप्रदानेषु ॥ १७ ॥

वाक्यारम्भे— हन्त ते कथयिष्यामि । निश्चये— हन्त जीविताः स्मः । खेदे— हन्त ताः पथिकगेहिन्यः । संप्रदाने— व्ययमिदं मनुष्येभ्यो हन्त ॥

वा अवधारणे ॥ १८ ॥

अशरीरं वावसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः । अशरीरमेव सन्तमित्यर्थः ॥

स्वाव स्वै विशेषे ॥ १९ ॥

सर्वे इमे विद्वांसः, अयं स्वाव मूर्खः । वर्णानां (विप्रस्वै ?) विप्राः स्वै प्रकृष्यन्ते ॥

वै नियोगागमयोश्च ॥ २० ॥

नियोगे— वेदो वै धर्ममूलम् । आगमे—शतायुर्वै पुरुषः । विशेषे- बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहितः ॥ पूरणेऽप्याहुः । यो वै युवाऽप्यधीयानः ॥

तु हेतुविशेषावधारणव्यावृत्तिषु ॥ २१ ॥

हेतौ— गृह्णीयां वेदं दुर्ज्ञानं तु । दुर्ज्ञानत्वात् कथं गृह्णीयामित्यर्थः । विशेषे— क्षीरान्मांसं तु पुष्टिकृत् । अवधारणे— दुर्योधनस्तु कुरूणां पापः ।

व्यावृत्तौ— अहं भुञ्जामि (?) त्वं तु किं करिष्यसि ॥ पूरणेऽप्याहुः । आख्यास्यामि तु ते तत्त्वम् । अयं तु वै मूर्ख इति । द्वौ स्वार्थे ॥

नु न्वै स्विद्वितर्के ॥ २२ ॥

को नु धावति । को न्वै राजा को न्वै मन्त्री । अधः स्विदासीदुपरि-स्विदासीत् । कः स्विदेकाकी चरतीति प्रश्ने वितर्कोऽस्त्येव । अहिर्नुकिं रज्जुर्नु किमित्यादौ किमनर्थकम् । किंनु वै जृम्भते कलिरिति । द्वौ स्वार्थे ॥

हरे अनादरे ॥ २३ ॥

हते भीष्मे हते द्रोणे किं हरे त्वं करिष्यसि ॥

अथ आत् प्रश्नाधिकारानन्तर्यप्रतिज्ञासमुच्चयेषु ॥ २४ ॥

प्रश्ने— अथ शक्तोऽसि भुवं भोक्तुम् । अथ धावसि पर्वते । विश्व-कर्मा विमना आत् विहायाः । अधिकारे— अथातो धर्मजिज्ञासा । अथ स्नान-विधः । आत् क्रतून् वर्तयिष्यामः । आनन्तर्ये:—स्नातोऽथ भुङ्क्ते । अथ शोद्धुं-प्रवृत्तः । आदिरुद्द्यावापृथिवी अप्रथेताम् । अनन्तरं रोदसी प्रथित इत्यर्थः । इर्नि-रर्थकम् । प्रतिज्ञायाम्— गौडो भवानथेति ब्रूमः । बाढं गौडोऽसीत्यर्थः । युध्ये-ऽथ योधैः । आत् सोऽस्मि काश्यपः सोद्यमः । समुच्चये — भीमोऽथार्जुनः । दुर्योधनोऽथ राधेयः । अङ्गिरादुपमन्युरात् । ऋतौ व्यवेयादथाऽनृतौ पर्ववर्ज-मिति विकल्पः समुच्चय एव ।

अथो प्रकृत्यधिक्रियास्थापनान्वादेशेषु ॥ २५ ॥

प्रकृतौ — अथो यदुत्सृष्टमस्ति तद्दास्यति । अधिक्रियायाम्— अथो परोक्षं कुर्यात् । समुच्चयेऽप्यधिक्रियागर्भत्वात् । अथो खल्वाहुः । आहुश्चेत्यर्थः । स्था-पने— अथो वर्णानां संस्कारः । अन्वादेशे— अमुं वेदमध्यापय अथो एवं शिक्षामध्यापय । अथोकथितं नु कथमन्वादेश इति पक्षान्तरेऽपि सिद्धम् । (?) नदीषु स्नायादथो देवखातेषु ।

अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु ॥ २६ ॥

अलंकृत्य । भूषणे । अलं मल्लो मल्लाय । पर्याप्तौ । अलमतिप्रसङ्गेन । निषेधो वारणमेव । आलप्यालमिदं बभ्रोर्यत्स दारानपाहरत् । अस्यालापस्य वारणं भवत्वित्यर्थः । अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ॥

चिच्चन असाकल्योपमानासम्मतिषु ॥ २७ ॥

असाकल्ये — किंचिद्ब्रूते । किंचन याति । उपमायाम् — अग्निश्चिद्भवान् । अग्निरिव देदीप्यत इत्यर्थः । असम्मतौ — कुल्माषांश्चिदाहर, बुसंचनाहर । न युक्तमेतदित्यर्थः । असाकल्ये प्रायः किंवृत्तात् परौ । कदाचित् । कथंचित् । कर्हिचित् । क्वचित् । कुतश्चित् । एवं कदाचनादिषु विस्मयादिप्रतीतिः । समुदायाद्विस्मयादिप्रतीतिः । याचिता नैव कुप्यन्ति पुरुषाः केचनैव ते ॥

हि स्फुटार्थहेत्वोः ॥ २८ ॥

स्फुटार्थे — कोह्यबालिशो हस्तगतं पदगतं कुर्यात् । हेतौ — अग्निरत्राऽस्ति, धूमो हि दृश्यते ॥ पूरणे प्रत्युक्तौचाहुः । या हि दीर्घमिताक्षस्य । अकार्षं हि ॥

हिं स्तो त्रे (भे ?) ॥ २९ ॥

स्तो(तो ?)भो विवेकस्याविवर्णस्य चानन्तरम् । (?) नवा अहिंकृत्य सामगीयते । हिंकारः ॥

हू निन्दादौ ॥ ३० ॥

हू [1] शो (श्या ?) च्या जनतानिन्दा । आह्वानेऽपि । हूहू नायात यातनाम् ॥

हं असम्मतौ ॥ ३१ ॥

हं क एवमाह ॥

---

1. ‘ हू शोश्याजनतानिन्दाह्वानेऽपि हूहू नायात यातनाम् ’ इति एकाकारेण मातृकायां पंक्तिर्विद्यते ॥

हुं स्मृतिभ्रकुटिभयविकार (ण?) भर्त्सनेषु ॥ ३२ ॥

स्मृतौः— हुं सत्यं चैत्रः । भ्रुकुटया क्रोधः सूच्यते । हुं हन्मि त्वाम् । हुङ्कारः । भये— हुं राक्षसोऽयम् । विका(रणे ?)रे— हुं हुं मुञ्च । भर्त्सने— हुं निर्लज्ज ।

हो प्रतिवाक्ये ॥ ३३ ॥

हो किं करवाणि ॥

अहो अहह बत खेदाद्भुतयोः ॥ ३४ ॥

खेदे— अहो प्रमादः । अहह महापातकिन् । अहहो इत्यप्याहुः । अहहो चक्षुः कृतघ्नं कियत् । बत सीता हृता बलात । अहो बत महत् कष्टमिति प्रकर्षसमुदायः । अहो बतासि स्पृहणीयवीर्यः । अद्भुते— अहो आश्चर्यम् । अहह प्रज्ञा सताम् । चित्रं हृद्यं(नत ?)नमत बत । अनुकम्पासंतोषौ खेदाद्भुतावेव । बत निन्द्योऽसि । बत जीवामः ॥

ही भर्त्सने च ॥ ३५ ॥

भर्त्सने— ही जाल्म । खेदे —ही नविद्मो जडा वयम् । अद्भुते - हतविधिलसितानां ही विचित्रो विपाकः । प्रीतिरद्भुतमेव । ही ही जितं मया । हीहीभोः इति प्राकृते निपातसमुदायः ॥

हा शोकखेदनिन्दासंभ्रमेषु ॥ ३६ ॥

शोके— हा प्रिये ! जनकराजपुत्रि । खेदे— स्फुरदुरुहारमणीनां हा रमणीनां गतः कालः । निन्दायाम्— हा श्रोत्रियानहृदयान् । संभ्रमे— हाहा किं पुरोधाः । विस्मयेऽस्य प्रयोगो दुरुपपादः । आमन्त्रणे शोकगर्भत्वात् सिद्धम् ॥

ओं प्रारम्भाङ्गीकारान्तब्रह्मसु ॥ ३७ ॥

प्रारम्भे— ओं अग्निमीडे पुरोहितम् । अङ्गीकारे— ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति । अनुज्ञाऽङ्गीकार एव । अग्नौ करवाणि । ओं कुरु । अन्ते—

ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् । तूष्णींभावोऽन्त एव । कद्वदों कुरु । ब्रह्मणि—अव्ययम् — ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ॥

हंहो हे है हये हरे भो आह्वाने ॥ ३८ ॥

हंहो भीम । हे चैत्र । है (वाड्वले ?) हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे । हरे साहसिन् । भो भो भार्गव (गार्ग्य गालयते ?) खेदरुतादावप्यामन्त्रणगर्भत्वात् । श्रान्तोस्मि भोः । सोऽहं भो भुवि भार्गवः ।

अररे सावक्षेपे आमन्त्रणे ॥ ३९ ॥

अररे महाराजं प्रति कुतः क्षत्रियाः । अररे इत्यार्याः ॥

रे अरे अवे हीनानाम् ॥ ४० ॥

रे चौर । अरे चेट । अवे वृषल । "हण्डे हञ्जे हलाह्वानं नीचां चेटीं सखीं प्रति" इति नाट्योक्तौ ॥

भगो अघो पूज्ययायिनोः ॥ ४१ ॥

भगो इन्द्र । अघो चौर ।

अङ्गेष्टाह्वानपुनरर्थयोः ॥ ४२ ॥

इष्टाह्वाने—अङ्गानङ्ग ! । पुनरर्थे—मूर्खोऽपि नावमन्तव्यः किमङ्गविद्वान् ॥

अयि प्रणयकोपे ॥ ४३ ॥

आह्वान इत्येव । अयि ! विजहीहि दृढोपगूहनम् । अय्ययि साहसकारिणि ।

हा शोकोपाधिके ॥ ४४ ॥

हा मातः । आह्वानमाहुः ॥

अये स्मृतिक्रोधखेदसंभ्रमेषु ॥ ४५ ॥

स्मृतौ—अये रामो दाशरथिः । क्रोधे—अये कोऽयम् । खेदे—अये श्रान्ताः स्मः । संभ्रमे— अये धवत धावत ॥

आहो वितर्के ॥ ४६ ॥

स्थाणुराहो पुरुषः ॥

उत प्रश्नवाक्यार्थसमुच्चयेषु ॥ ४७ ॥

प्रश्ने— उत दण्डः पतिष्यति । वाक्यार्थे—अयि लुठद्यद्गजदन्तः परिणत उत पर्वतं भिन्द्यात् । समुच्चये— उत भीम उतार्जुनः । चाद्वितर्के—स्थाणुरुत पुरुषः । समुदायोऽपि । उताहो पुरुषः । आहोस्वित् उतस्वित् उताहोस्वित् भवेद्राजानलः परपुरञ्जयः ॥ पूरणेप्याहुः । शुभं कर्म करोम्युत ॥

कूपत् सूपत् यूपत् प्रश्नवितर्कप्रशंसासु ॥ ४८ ॥

प्रश्ने — कूपत् पठति । किं पठतीत्यर्थः । वितर्के — स्थाणुः कूपत् पुरुषः । प्रशंसायाम्— कूपद्गायत । एवं द्वावुदाहार्यौ ॥

धिक् गर्हायाम् ॥ ४९ ॥

धिक् तार्किकान् ॥

हाधिक् खेदे ॥ ५० ॥

हाधिक्! किमिदं वृत्तम् । शोकोऽपि खेद एव ॥

नन्वाक्षेपानुज्ञेच्छाप्रश्नप्रत्युक्तिवाक्यारम्भनिश्चयेषु ॥ ५१ ॥

आक्षेपे— ननु किमागतोऽसि । अनुज्ञेच्छायाम् — ननु अनुजानीहि माम् । प्रश्ने— नन्वध्येष्यसि । काका किमर्थो लभ्यते । प्रत्युक्तौ—अकार्षीः कटं देवदत्त! ननु करोमि भोः । वाक्यारम्भे—नन्वपोहस्तावदुच्यते । निश्चये—नन्वद्य गच्छामः ॥

नु प्रश्नोपमाप्रत्युक्तिवितर्केषु ॥ ५२ ॥

प्रश्ने— को नु वादमीरत्यन्तरिक्षे । उपमायाम्— वृक्षस्य नु ते पुरुहूतवयाः । प्रत्युक्तौ— अकार्षीः कटं चैत्र? नु करोमि । वितर्के— अहिर्नु रज्जुर्नु ॥

किं प्रश्नाक्षेपातिशयेषदर्थेषु ॥ ५३ ॥

प्रश्ने—किं राजाऽयम्? आक्षेपे—किं त्वमपि ब्राह्मणः । अतिशये—रम्यं किमपि तत् । ईषदर्थे— किमपि नास्ति । स्वल्पमपि नास्तीत्यर्थः । सर्वनामाऽप्ययमस्ति । कः सब्रह्मचार्यस्य = किंब्रह्मचारी । कुत्सितो गौः = किंगौः । यो न वहति । "किमः क्षेप" इति समासान्तत्वाऽभावः । कामप्यभिख्याम् । कुत्सितो नरः = किंनरः ॥

किमु संभावनाविमर्शयोः ॥ ५४ ॥

संभावनायाम्— शूरोऽर्जुनः किमु जेष्यत्यरीन् । विमर्शे— किमु गच्छामि किमु तिष्ठामि ॥

कद्रर्थे ॥ ५५ ॥

कद् रुद्राय प्रचेतसे ॥

अत आतो यत्तद्रर्थौ ॥ ५६ ॥

विप्रोऽ**तः** पूज्यः । **आत**स्ते द्यावापृथिव्योर्वीरवादः । कस्मात्पूज्यसे विद्वन् **यत्** सभासु प्रगल्भसे । धृष्टोऽसि **तत्** (करूम?) करवाम ॥

क्विद्भर्त्सने ॥ ५७ ॥

क्वित् कितव ॥ पूरणेऽप्याहुः । क्वित् कैतदुपयुज्यते ॥

इवोपमोत्प्रेक्षावाक्यालङ्कारेषदर्थेषु ॥ ५८ ॥

उपमायाम्— चन्द्र इव मुखम् । निदर्शनमुपमैव । क इव दीनं हन्यात् । उत्प्रेक्षायाम्— लिम्पतीव तमोऽङ्गानि । वाक्यालङ्कारे— कथमिवैतद्भविष्यति । ईषदर्थे— गौर इव ॥

किलागमालीकारुचिहेतूल्लुण्ठनासु ॥ ५९ ॥

आगमे— जघान कंसं किल वासुदेवः । अलीके— गोत्रस्खलितं किलाश्रुत्वा । अरुचौ— एवं किलेह । हेतौ— नकिल कपिरेवमुक्तवान् । उल्लुण्ठनायाम्— त्वं किल योत्स्यसे ॥

खलु निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनयेषु ॥ ६० ॥

निषेधे— खलु कृत्वा । निषिद्धं करणमित्यर्थः । वाक्यालङ्कारे— अथो खल्वाहुः । जिज्ञासायाम्— स खल्वधीते वेदम् । स किं वेदं पठतीत्यर्थः । अनुनये— नखलु नखलु मुग्धे साहसं कार्यमेवम् ॥ पूरणेऽप्याहुः । अहोनु खलु भोः ॥

नाम प्रकाशालीकामर्शक्रोधकुत्सासंभावनामासूयाङ्गीकारेषु ॥ ६१ ॥

प्रकाशे— हिमालयो नाम नगाधिराजः । अलीके— दष्टेधरे रोदिति नाम तन्वी । आमर्शे— मया नाम स्पृश्यसे । क्रोधे— ममाऽपि नाम दशाननस्य परैः परिभवः । कुत्सायाम्— आस नामायं सवितुरुदयः । संभावनायाम्— कथं नाम समेष्यसि । स्मृतावपि संभावनयैव सिद्ध्यति । स नामायं बन्धुः । सासूयाङ्गीकारे— एवमस्तु नाम । विस्मयेऽप्याहुः । (सान्धा ?) सुन्दो नाम पर्वतमारोक्ष्यति ॥

स्माऽतीते ॥ ६२ ॥

इतिह स्माहुरात्रेयाद्या महर्षयः ॥ पूरणेऽप्याहुः । अङ्ग स्म विद्वन् माणवकमध्यापय ॥

साकं सार्धं समं सत्रा सह सजूरैक्ये ॥ ६३ ॥

पुत्रेण **साकं** याति । **सार्धं** धनैर्महान् । भ्राता **समं** युध्यते । **सत्रा** कलत्रैः पीतः । पुत्रेण **सह** गोमान् । सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीति विद्यमानतायामैक्यमस्त्येव । अथ श्रवणयोस्संगो द्विजिह्वैः **सजू**रिति गतिप्रतिरूपको निपातः ॥

अमा समीपे च ॥ ६४ ॥

अमा भवत्यमात्यः । ऐक्ये—सह भूत्वाऽऽसनममासनम् । सह वसतश्चन्द्रार्कावस्याममावस्या । पुत्रेणामा ॥

आङ् मर्यादाभिविधीषदर्थे ॥ ६५ ॥

मर्यादायाम्— आ उदकान्तात् प्रियमनुव्रजेत् । अभिविधौ— आपाटलिपुत्रात् वृष्टो देवः । विना तेनेति मर्यादा । सह तेनेत्यभिविधिः । ईषदर्थेऽव्ययम् । आ उष्णम् = ओष्णम् । क्रियायोगे उपसर्गः । आयाति ॥

आ वाक्यस्मृत्योः ॥ ६६ ॥

आ एवं नु मन्यसे । पूर्वं नैवममंस्थाः, अद्यतु मन्यसे इत्यर्थः । निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यसंज्ञः । स्मृतौ—आ एवं किल तत् ॥ समुच्चयेऽप्याहुः । देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च आ ॥

आम् प्रतिवाक्ये ॥ ६७ ॥

आम् किं ब्रूथ ? ॥

आम परमं बाढं चाङ्गीकारे ॥ ६८ ॥

आम एषोऽस्मि । **परमं** तत्रावासः । **बाढं** प्रीतोऽस्मि । आम गच्छामि । स्मरणेऽप्यङ्गीकारो मूलम् । आम चिरस्य स्मृतम् ॥

आः कोपपीडयोः ॥ ६९ ॥

कोपे—आः रक्षस्तिष्ठ तिष्ठ । पीडायाम्—आः कष्टम् ॥

उश्चिदर्थे ॥ ७० ॥

क उ विप्रः क उ वह्निः ॥

उम् स्मृतौ ॥ ७१ ॥

उमेवमेतत् ॥

ऊम् स्त्रीणां विकारे ॥ ७२ ॥

ऊम् नाहं जाने ॥

इति हेतुप्रकारस्वरूपसमाप्तिविवक्षानियमशब्दप्रादुर्भावैवमर्थेषु ॥ ७३ ॥

हेतौ—हन्तीति पलायते । प्रकारे—गौरश्वो हस्तीति जातिः । स्वरूपे—वृद्धिरित्येव या दृष्टिः । समाप्तौ—अअ इति । विवक्षानियमे—तदस्याऽस्त्यस्मिन्निति मतुप् । इति शब्दात्—'भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसङ्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः । शब्दप्रादुर्भावे—इति पाणिनिः । पाणिनिशब्दः प्रसिद्ध इत्यर्थः । एवमर्थे—क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः । मतेऽपि । एवमर्थत्वात् । इत्यापिशलिः ॥

समुच्चयेऽप्याहुः । गार्ग्यो वात्स्यो भारद्वाज इति ।

([1] दादिवे मुमुचारः । इर्कामांक्वानर्थकात् । द्रुपकाष्टनिगडाद्यथा मुक्त इत्यर्थः । शिशिरं जीवनाय कम् । शूकं पूजायम् । एवं सुकं नुकं वितर्के नहिकं निषेधे काटुसारे पिशङ्गला । अनेका पिशङ्गलेत्यर्थः । आक्वावें अग्निमिन्धते । अन्यानपि यथास्थानं वक्ष्यामः । इतिहखलुवं पादपूरणेऽप्याहुः । किमु किमुताङ्गो नहि नखलु यतः । केऽप्येषां वाचकाः केऽपि द्योतकाः केऽप्यनर्थकाः । संभूय स्वार्थमेवैते प्राहुः । यथा इति ह स्माहुः । अरेरे यस्तुवै वेत्ति शास्त्रार्थम् । नृवा । अर्थान्तरं परे । तद्यथा—किंतु किमुत किंपुनः किमङ्ग विशेषे । किंतु मत्ता-

---

1. (   ) तच्चिह्नमध्यगतो ग्रन्थः संकीर्णः अर्थसङ्गतिशून्यश्च वर्तते । अवश्यमत्र ग्रन्थपातः संभूतः स्यात् । मातृकान्तराऽलाभाच्च संवादस्याऽप्यवकाशो नाऽलभ्यत । उपलब्धमातृकातः यथास्थितमत्रोल्लिखितम् । यथाकथञ्चिद्यथामति अभ्यूह्य सपरिष्कारं विनिवेशितेसति ग्रन्थपातसहितो भाग एवं विद्यते—'इत्कमांक्वा अनर्थकाः । इत्—द्रुपदादिवेन्मुमुचानः । द्रुपदात् = निगडाद्यथा मुक्त इत्यर्थः । कम्—शिशिरं जीवनाय कम् । ईम्—(उदाहरणमपेक्षितम् ।) क्वाः—आक्वावें अग्निमिन्धते । (?) शूकं पूजायाम् । (उदाहरणमपेक्षितम्) एवं सुकम् । नुकं वितर्के । (उदा ...) नहिकं निषेधे । (उदा ...) काटुसारे । (उदा...) ... ... पिशङ्गला । अनेका पिशङ्गलेत्यर्थः । 'अन्यानपि यथास्थानं वक्ष्यामः ।' इत्यादि यथास्थितमेव द्रष्टव्यम् ।

परं तु अत्रापि सांकर्यं परिष्कारासाध्यत्वं च दृश्यत एव । 'केप्येषा'मित्यादिश्लोकः असंपूर्णो विद्यते । 'नृवा' । इदं किमिति न ज्ञायते । 'अर्थान्तरं परे । तद्यथा' एतदनन्तरं ग्रन्थपात इव ॥

अनापाङ्गभङ्गलोलं हि जीवितम् । प्राकृतोऽपि नावमन्तव्यः किमुत राजा । किंपुन-र्भयोर्नेयः स्वभावाद्दाहको वह्निः किमङ्ग पवनेरितः ॥)

नहवै निश्चितनिषेधावधारणे ॥ ७४ ॥

नहवै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति । अवश्यं नास्त्येवेत्यर्थः ॥

नवै निषेधावधारणविशेषनिषेधयोः ॥ ७५ ॥

निषेधावधारणे - नवै वेश्यासु स्नेहोऽस्ति । विशेषनिषेधे—नवै त **एतत्** **प्रियमनेन नेष्यसि** ॥

अथकिं मते ॥ ७६ ॥

अपि ब्राह्मणोऽसि ? अथ किम् । बाढमित्यर्थः ॥

एवमेव सामान्ये च ॥ ७७ ॥

सामान्ये—एवमेव नहि जीव्यते, खलात् कापुनर्भवति कथा । मते—एवमेवैतत् । कः संदेहः ? एवमेव गतः, एवमेवागत इति वृथार्थेऽप्याहुः ॥

यदिनाम यदिपरं प्रकृत्यान्यथात्वे ॥ ७८ ॥

विप्रोसि **यदिनाम** मूर्खः । **यदिपरं** प्रेमा समाप्तोत्सवम् । यदिनाम कुले जन्मेति द्वौ स्वार्थे ॥

यदुत वाक्यार्थनिर्देशे ॥ ७९ ॥

वाच्योऽसौ **यदुत** ग्रामं गच्छ ॥

प्रत्युताऽतोऽन्यथात्वे ॥ ८० ॥

घृतमिव गतपद्याः प्रत्युतातङ्ककारि ॥

यथाकथञ्चिद्यथाकथाचानादरे ॥ ८१ ॥

यथाकथञ्चिद्दत्वा गां दाता स्वर्गे महीयते । **यथाकथाच** दीयते । **यथा-कथाच** भिक्षा नप्राप्ता । यथाकथाच हस्ताभ्याम् .... **यतौ** ॥

इतिह प्रवादे ॥ ८२ ॥

इतिहाऽकरोत् । **इतिह** स्माहुः ॥

मातावन्निषेधानिश्चययोः ॥ ८३ ॥

निषेधे— मातावद्वद । अनिश्चये— मातावद्भुङ्क्ष्व । "मातावद्भोः" इत्यमर्शो निषेध एव ॥

कथंचित् कृच्छ्रे ॥ ८४ ॥

कथञ्चिदासाद्य महेश्वरस्य दास्यम् ॥

अथवा यदिवा यद्वा पक्षान्तरे ॥ ८५ ॥

कटं कुरु **अथवा** ग्रामं गच्छ । **यदिवा** ग्रामं गच्छ । एवं यद्वा ॥

अपिच किंचान्यच्च समुच्चये ॥ ८६ ॥

विप्रोऽयम**पिच** विद्वान् । **किंच** त्वद्गुणवागुराभिरभितः । **अन्यच्च** श्रूयताम् ॥

ननुच क्षेपे ॥ ८७ ॥

नित्यः शब्दः । ननुच कः शब्दः ? स्फोटो वर्णो वा ?

(यश्च ?) यच्च यत्रानवक्लृप्त्यमर्ष (हर्षा ?) गर्हाश्चर्येषु ॥ ८८ ॥

नावकल्पयामि नमर्षयामि गर्हे आश्चर्यं **यच्च** (यश्च ?) तत्रभवान् वृषलं याजयेत् ॥

किंकिल क्रोधाश्रद्धयोः ॥ ८९ ॥

नमर्षयामि श्रद्दधे **किंकिल** शूद्रोऽध्येष्यते ॥

ईही भर्त्सने ॥ ९० ॥

ईही मूर्ख ॥

कदाचिदपूर्वाशङ्कयोः ॥ ९१ ॥

अपूर्वे— कदाचिद्भुव उत्पातः । आशङ्कायाम्— कदाचित् प्राप्तः स्यात् ॥

अहोनुखलु (हो ?) आश्चर्ये ॥ ९२ ॥

व्यस्तालङ्कृतिरप्यहोनुखलु ते तल्लंघितप्रक्रिया, चेतः सूक्तिनितम्बिनी, मदभरादाघूर्णितं कर्षति ॥

नोचेन्नचेदन्यथार्थे ॥ ९३ ॥

नोचेद् गर्भभियातु जन्तुवनितानेत्रप्रणालीगलद्वाष्पाम्भः परिपूरितोभयतटा द्राग् वर्त्स्यतीरावती ॥ साहसाद्विरम (ते?)ति, तस्मान्नचेन्मृत्युमाप्स्य (सि?) ति ॥

उपसर्गप्रतिरूपकाः ॥ ९४ ॥

निपाता इत्येव । अदत्त उपसर्गत्वेच उपसर्गान्तइति तत्वं स्यात । (?) यथा (च?) त्वंच प्रत्ययसमासौ नस्यानाम् । प्रकटः । प्रतराम् । पराकः । परागः । अपाङ्गः । अपसव्यम् । अपहस्तः । संकटः । संमुखः । संप्रति । अनुकः । अनुकूलम् । अवदत्तः । अवकुठारः । अवटीटः । अवनासिका । निमुखः । निष्ठ्यः । निर्मक्षिकम् । दुष्कूलः । दुर्भिक्षम् । दुर्यवनम् । विकटः । विशालः । विशङ्कटः । आकडरः । (?) आलवणम् । नितराम् । निकामम् । निशीतम । अधिपतिः । अधीनः । अधित्यका । अधि अस्ति । (?) अपि कुर्यात् । अपि कुशलम् । अकिंचनोऽपीश्वरः । अतिकायम् । अतितराम् । अति (तैपकम् ?) आच्छादनम् । सुतराम् । सुभगः । सुमद्रः । उत्कटः । उत्कः । उत्तमः । अभितः । अभिकः । अभिमन्युः । प्रतिकूलम् । प्रतिभटः । शाकस्य माला = शाकप्रति । अक्षपरि । परितः । परिमुखम् । उपेन्द्रः । उपत्यका । उपकुम्भम् ॥

विभक्तिप्रतिरूपकाः ॥ ९५ ॥

अधिक्रियन्ते ॥

अग्रे हेतौ रात्रौ वेलायां मात्रायां परस्पराद्याः स्वार्थे ॥ ९६ ॥

एते स्वार्थे । अग्राद्यर्थे । विभक्त्यर्थस्तु क्वचिद्विवक्षितः । **अग्रे**सरः । **अग्रे**वनम् । **हेतौ** हृष्यति । **रात्रौ** चरः । **रात्रौ** नृत्तं तु द्रक्ष्यसि । **वेलायां** चरः । **मात्रायां** भोजकः । **परस्परस्य** स्पर्धन्ते । **अन्योन्यस्य** पश्यतः । कुलात्म क्वचमेखलेति गलते प्राणस्समानग्रहः । अनत्याधान उरसिमनसी, मध्ये पदे निवचनेच, नित्यं हस्ते पाणावुपयमनइति निर्देशादलुक् । (यथा पारंमध्ये षष्ठ्यावा?) पारेमध्ये षष्ठ्या वा । मनसिकृत्य । पारं गङ्गायाः = पारेगङ्गम् ॥

ममाहं दर्पे ॥ ९७ ॥

ममकारः । **मम**ता । निर्**मम**ः । अहं विद्यतेऽस्य = अहंयुः । अहंकारः । अहमहमिका ॥

अकस्मादतर्किते ॥ ९८ ॥

कस्मादकस्मादुदितः पिशाचः ॥

अञ्जसा सत्ये च ॥ ९९ ॥

सत्ये — अञ्जसा वक्ति धीमं यज्वाऽञ्जसा याति ब्रह्मलोकम् ॥

स्थाने युक्ते ॥ १०० ॥

स्थाने यन्निहतः शत्रुः ॥

शुभं कल्याणे ॥ १०१ ॥

शुभंयुः । **शुभं**याः । कल्याणवानित्यर्थः ॥

कृतं वारणे ॥ १०२ ॥

कृतं चापलेन ॥

पर्याप्तं समर्थे च ॥ १०३ ॥

सामर्थ्ये — त्वयैव किं न **पर्याप्तम्** ? । वारणे — **पर्याप्तं** साहसेन ॥

ते मे द्यर्थे ॥ १०४ ॥

श्रुतं **ते** राजशार्दूल । श्रुतं **मे** भरतर्षभ । त्वया मयेत्यर्थः ॥

येन तेन लक्षणहेत्वोः ॥ १०५ ॥

नदीं **तेन** गतः । गिरिं **येन** ययौ । नदीं गिरिं च लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः । हेतौ — **येन** दाता **तेन** श्लाघ्यः ॥

अन्ततः शासनावयवसंभावनयोः ॥ १०६ ॥

शासनावयवे — (किंविदथा ?) अन्ततः प्रजां प्राप्स्यति । संभावनायाम् — **अन्ततः** शतं दास्यति ॥

तत आद्यानन्तरयथान्तरेषु ॥ १०७ ॥

आद्ये— ततः प्रववृते सर्गः । अनन्तरे— अन्नं भुङ्क्ते ततः शेते । यथान्तरे— ततस्ततः ॥

कुतः प्रश्ननिह्नवयोः ॥ १०८ ॥

प्रश्ने— कुतस्त्यः ? निह्नवे— कुतो मे भार्या ॥

यथा योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्येषु ॥ १०९ ॥

योग्यतायाम्— श्रुते योग्या = यथाश्रुतमस्य दक्षिणा । वीप्सायाम्— येये वृद्धाः = यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । पदार्थानतिवृत्तौ— शक्तिमनतिक्रम्य = यथाशक्ति वक्ति । सादृश्ये— लक्ष्मीर्यथेयम् । अनुमाने प्रकारेण सिद्धम् । चौरोऽयं यथाऽस्य श्लिष्टे भ्रुवौ ॥

तथा समुच्चयाङ्गीकारनिदर्शनसादृश्येषु ॥ ११० ॥

समुच्चये— हारीतोऽयमहं तथा । अङ्गीकारे— स तथेति प्रतिज्ञाय । निदर्शने— तथाहि ते शीलमुदारदर्शने । सादृश्ये— अयमपि तथा । सत्ये प्रकारेच । तत्तथा न तदन्यथा । तथ्यं वितथ्यम् ॥

द्वावुद्दे (श्य ?) श निर्दे (श्यो ?) शौपम्यकारणोपपत्तिषु ॥ १११ ॥

उद्देशे— यथाऽर्कस्तथा तेजः । निर्देशे— यथातथा (सं ?) सान्त्वयित्वा वश्यः स्वाणां तथा तथा । औपम्ये— यथा अर्कस्तथा कर्णः । कारणोपपत्तौ— यथा विनीतस्तथा पण्डितोऽयम् ॥

कथं प्रश्नसंभ्रमासंभवेषु ॥ ११२ ॥

प्रश्ने — कथमजीर्णम् ? संभ्रमे— कथं हतः कर्णः ! असंभवे— कथं मातो योत्स्यते । हर्षेऽप्याहुः । कथं वत्सो मे रामभद्रः ॥

तदा आरम्भे ॥ ११३ ॥

तदाप्रभृति निस्सङ्गः ॥

यदा हेतौ च ॥ ११४ ॥

यदा बुधः सर्वगतस्त्वमुच्यसे । यदा मूर्खस्तदा शठः ॥

तर्हि हेतुविशेषयोः ॥ ११५ ॥

हेतौ—तर्हि ग्रामं गच्छति । विशेषे—अर्जुनस्तर्हि शूरतमः । पक्षान्तरं हेतुरेव । यद्येवं तर्हि गच्छामः ॥

यावद्धेतुसीम्नोः ॥ ११६ ॥

हेतौ—यावद्भवत्याहितसायकस्य । मर्यादायाम (सीमनि)—यावत् पुरं वृष्टो देवः । यावद्दूरं गच्छ मरुतां चरन्ति । अधिकारः सीमैव । यावत् संभवस्तावद्विधिः । साकल्येऽवधारणे च । यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् । यावन्त्यमत्राणि संभवन्ति यावदमत्रं ब्राह्मणान् भोजय ॥

यावताच पक्षान्तरे ॥ ११७ ॥

ज्ञाने सतोभावान्यावता नगतः । (?) ज्ञानेऽन्यायं यावत्स एव ॥ (?)

तावत् संप्रत्यवध्यल्पेषु ॥ ११८ ॥

संप्रति—आस्तां तावत् । अवधौ—वध्यसे तावत्, तावच्छृणु । अल्पे—तावन्मात्रम् ॥

अस्ति सत्त्वे ॥ ११९ ॥

अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी । अस्तिमांश्चैत्रः । अस्ति परलोके मतिरस्याऽस्तिकः । अस्त्यत्र कंचित् पश्यसि विद्वांसम् ॥

नास्ति प्रत्यनीके ॥ १२० ॥

नास्तिकः । नास्ति जीयते रामः । नास्ति वा दरशून्यः ॥

अस्म्यसि त्वमहमर्थे ॥ १२१ ॥

बाल्यादर्मित्वमस्यासि चन्द्रग्रहणे न विना नास्मि रमे अस्मिता । (?)

विद्यते भवत्यस्त्यर्थे ॥ १२२ ॥

विद्यते नाम तत्रभवान् वृषलं वा (यजिष्यति । ?) याजयिष्यति । भवति नाम ॥

एहि प्रहासे ॥ १२३ ॥

एहि मन्ये रथेन यास्यसि यातस्ते भ्राता । एहि न त्वया वक्ष्ये । (?)

ब्रूहि प्रैषादौ ॥ १२४ ॥

अग्नयेऽनुब्रूहि । [1] (तर्कितिः तिङ्इति निपाते भ्रस्याच्छङ्के भ्राः वितर्के स्यात् । अस्ति स्यान्नास्ति स्याद्वादः । शङ्के रात्रौ प्रयास्यति । मन्ये मूर्खोऽयम् । जानाम्यशेषसुररूपधरस्त्वमेकः ॥)

अस्तु भवतु पूर्यते (वारुणे ?) वारणे ॥ १२५ ॥

अस्तु साम्ना । अस्तुङ्कारः । भवतु भक्त्या । पूर्यते प्राणायामेन ॥

आसाऽह विदर्थे ॥ १२६ ॥

लावण्य उत्पाद्य इवाऽऽस यत्नः । अथाऽह वर्णी विदितो महेश्वरः ॥

वर्तते संवरणे ॥ १२७ ॥

धन्यास्ते (नविलङ्घयेन ?) नविलङ्घनीयचरिताः तिष्ठन्तु हुं वर्तते ॥ (वृद्धास्ते नविचारणीयचरिताः । ?)

नवर्ततेऽनुचिते ॥ १२८ ॥

नवर्तते साराभिऽमुखे पत्यावश्रुपातः ॥

याति गच्छति शक्ते ॥ १२९ ॥

इदं मे यातुं गच्छति । गर्तुं ? गन्तुं शक्यमित्यर्थः । नेतुं नाभिरिता नयाति किं विदिशं भक्तुं गच्छति ॥ (?)

पश्य पश्यत आश्चर्ये ॥ १३० ॥

पश्य बालोऽपि विद्वान् । पश्यत मूर्खा विजृम्भन्ते ॥

---

1. ( ) एवं चिह्नितो भागः सङ्गतिराहितो भाति । अत्राऽपि ग्रन्थपातो भवेत् ॥
2. अत्राऽपि अर्थविषये संदेह एव ॥

स्वरप्रतिरूपका अद्व्यादौ ॥ १३१ ॥

अ अमक (१) । इ इन्द्रं पश्य । ई ईदृक्संसारः । उ उत्तिष्ठ । ऊ ऊर्ध्वकेशिन् । ए इतो भव । ऐ ऐश्वर्यमत्ताः । ओ श्रावय । औ औवें दुर्भरोऽसि ॥

प्रत्ययप्रतिरूपका अपि निपाता दृश्यन्ते । मूर्खइति कृत्वा त्याज्यः । कृत्वा चिन्तेयम् । आपमित्यकम् । प्रसज्य प्रतिषेधः । देवदत्त गामत्याजेतिवत् ॥ (१)

इति निपाताव्ययोपसर्गवृत्तौ (तिलककृतायां)

निपातकाण्डं प्रथमम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीः

श्रीगुरवे नमः

॥ द्वितीयमव्ययकाण्डम् ॥

सत्ववृत्त्यव्ययम् ॥ १ ॥

प्रायशः सत्ववृत्ति स्वराद्यमव्ययमित्यधिक्रियते । सत्वं द्रव्यं (भेदमिति[1]) मेद्यमिति यावत् । विशेष्यत्वं च जातिगुणक्रियाद्रव्ययदृच्छाशब्दसंबन्धत्वात् । ([1] झः ईषत् नमः दिवा हूहू अन्तः ।) अत एव सर्वविभक्तियो (गः ?) गे स्वारस्यम् । एहि जाये स्वः रोहावः । स्वः संजानीते । स्वः स्पृहयति । स्वः पतितः । छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु । स्वर्वसतिः । रे! स्वस्तृणं मे त्वम् । स्वः सुखे । स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुतास्सभृत्याः ॥

प्रेत्यामुत्रपरत्र च परलोके ॥ २ ॥

अभ्यो धनं प्रेत्यच तस्य भुङ्क्ते । अमुत्र भविता यत्तु तच्चिन्तय शुभाऽशुभम् । अमुत्र भवः = आमुत्रिकः । पारत्रिकः । स्वर्यातस्याप्यपुत्रस्य । (?)

भूर्भुवः स्वर्महज्जनस्तपः सत्य(?)लोकान्तरेषु ॥ ३ ॥

भूर्लोकः । भुवोऽन्तरिक्षम् । ओं महत् — महल्लोकः । महदादितश्च कार्यमिति भ्रान्त्या प्रयोगः । ओं जनः । ओं तपः । ओं सत्यम् ॥

अन्तर्मध्ये ॥ ४ ॥

भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् । (?) अभ्यन्तरं मध्यमेव । अन्तर्यामी ॥

बहिर्बाह्ये ॥ ५ ॥

बहिर्ग्रामात् । [2] (अन्ते जानोदधिध्वं पचतेत सोमं भर्त्त्रेच नोदधिध्वम् .... श्रद्दध्वमित्यर्थः ।)

---

1. ( ) एवं चिह्नितस्य भागस्य संगतिर्न दृश्यते ॥ 2. अस्य संगतिः कथम्?

जामि भूय आवृत्तौ ॥ ६ ॥

जामयो जामि ज्वलन्ति । भूयो नैवमिति स्खलत्कलगिरा संसूच्य दुश्चेष्टितम् ॥

पुनर्विशेषेच ॥ ७ ॥

आवृत्तौ—पुनरुक्तम् । विशेषे—किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ॥

प्रातः प्रगे प्राह्णे प्रत्यूपे ॥ ८ ॥

प्रातरुत्तिष्ठति । प्रगे प्रबुद्धः । प्राह्णेतनः ॥

वस्तर्दिवाह (?) ॥ ९ ॥

कुहस्विद्दोषा कुह वस्तरश्विना । दिवातनम् । अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम् ॥

सायं दिनान्ते ॥ १० ॥

सायंतनी सन्ध्या ॥

दोषा नक्तमुषा रात्रौ ॥ ११ ॥

दोषा महान् । (?) नक्तं चरः । उषातनो वायुः ॥

ह्योऽतीते ॥ १२ ॥

असह्यो ह्योऽभवद्वायुः । ह्यस्तनन् ॥

श्वोऽनागते ॥ १३ ॥

श्वो गन्ता ग्रामम् । श्वस्तनम् ॥

परश्वः श्वःपरेऽह्नि ॥ १४ ॥

परश्वो गन्ता । "तृतीयेऽह्नि" इत्यर्थः ॥

संवद्वर्षे ॥ १५ ॥

संवत्तृतीये ॥

अस्तं समुता नुत (?) ॥ १६ ॥

अस्तं समयः। समुता वास्तव इन्द्रो अस्मे अराश्चिद्द्वेषः। (?) सुनुत पर्युप ॥

कं मूर्धाम्बुसुखनिन्दासु ॥ १७ ॥

मूर्ध्नि—कंजः केशः। अम्बुनि—कंजं पद्मम्। सुखे—विद्यतेस्या कम्। (?) (विद्यतेऽस्य कम्। ?)[1]

शं सुखे ॥ १८ ॥[2]

शं योरभिस्रवन्तु नः। आपो नः सुखमभिस्रवन्त्वित्यर्थः। नमः शंकराय च मयस्कराय च ॥

पुरा भूतविप्रकर्षभविष्यदासत्त्योः ॥ १९ ॥

भूतविप्रकर्षे—पुराऽपि वनम्। पुराणम्। पुरातनः। भविष्यदासत्तौ—गच्छ पुरा देवो वर्षति ॥

विहायसाऽऽकाशे ॥ २० ॥

विहायसा रम्यतरं विभाति ॥

रोदसी दिवस्पृथिव्योः ॥ २१ ॥

रोदस्यौ रोदसी ॥

अह्नः सद्यःशीघ्रयोः ॥ २२ ॥

समानेऽह्नि—अह्नः शौचानि कारयेत। शीघ्रे—अह्नोऽवगच्छ ॥

निकषा सामीप्ये ॥ २३ ॥

लङ्कां निकषा ॥

समया मध्येच ॥ २४ ॥

समया ग्रामम्। मध्ये समीपेवेत्यर्थः ॥

असांप्रतमयुक्ते ॥ २५ ॥

स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् ॥

---

1. (   ) एवं चिह्नितः पाठः साधुर्भवेदिति लिखितः ॥ एतदनन्तरं निन्दायामुदाहरणं देयम्। परंतु मातृकायां नाऽस्ति ॥ 2. मातृकायां सूत्ररूपं मूलं नास्ति। उदाहरणे वर्तेते। तदनुरोधेन मूलं प्रकल्प्य लिखितम् ॥

सत्यमद्धा ऋधक् सत्ये ॥ २६ ॥

सत्यं मनोरमाः (वामाः ?) रामाः । अद्धा मनुरस्य विभोः । अरे अनद्धा पुरुष ऋधग्वादी । अङ्गीकारेऽपि सत्यत्वादेव । सत्यमसारः संसारः ॥

मिथ्या मृषा विस्रसाऽनृते ॥ २७ ॥

मिथ्यावादी । मृषोद्यम् । विस्रसैतत् ॥

मुधा वृथा विफले ॥ २८ ॥

मुग्धे मुधा ताम्यसि । वृथा दुग्धोऽनड्वान् ॥

इद्धा प्राकाश्ये ॥ २९ ॥

समिद्धमिद्धा समहो दधासि ॥

अर्वाक् प्राक् पूर्वे ॥ ३० ॥

वर्षात् षोडशा (मा?) त् अर्वाक् । प्राग्ग्रामात् ॥

पश्चपश्चाच्चरममन्वावर्याऽनग्रयोः ॥ ३१ ॥

आवर्ये—पश्चार्धम् । पश्चिमम् । पश्चादस्ताद्रिः । पूर्वमयशः स्फुरति चरममधरः । मुनिं काणादमन्वतः । अनग्रे—पश्चाद्ययी । अनुचरः ॥

मिथोऽन्योन्यम् ॥ ३२ ॥

मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः ॥

रहोऽप्रकाशे ॥ ३३ ॥

[1] रहो संत्रयते । अनव्ययमप्यस्ति । रहसि भवम् = रहस्यम् ॥

द्वन्द्वं मिथुर्मिथु (ने?) नं (द्वौद्वावर्थे?) ॥ ३४ ॥

द्वन्द्वं मन्त्रयन्ते । मिथुः क्रीडन्ति कामिनः । मिथुनं धावन्ति विद्याधराः ॥

यथायथं यथास्वम् ॥ ३५ ॥

गतास्सर्वे यथायथम् ॥

---

1. रहः संत्रायते इति भर्त्रेदिद ॥

परोवरंप रस्परं क्रमे ॥ ३६ ॥

परंचावरंच = परोवरमनुभवति = परोवरीणः । परंच परतरंच । परस्पर-मनुभवति ॥ परस्परीणः ॥

सम्यक् तत्त्वेष्टयोः ॥ ३७ ॥

तत्त्वे—सम्यगाह । इष्टे— सम्यक् कृतम् ॥

सकृत् सदैकवारयोः ॥ ३८ ॥

सदार्थे—सकृद्युवानो गीर्वाणाः । एकवारे—सकृद्दंशं निपतति ॥

ताजग् जोषग् झडिति तरसा स्राग् द्राङ्मङ्क्ष्वाश्वरं शैघ्र्ये ॥ ३९ ॥

ताजग् (याधि?) याहि । जोषग् यात । कगिति कुचतटादं नमो मन्म-थाय । (?) झडिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः । तरसोदितास (जमलेषु?) स्राक् सरन्त्यभिसारिकाः । द्राग् विद्रुतं कातरैः । मङ्क्षूदपादि परितः पटलैः । आश्वपेहि मम शीधुभाजनात् । [1]अरेरे, सर, अजिरं, मृधं चाहुः । तूर्णं द्रुतं क्षिप्रं शीघ्रं लघ्विति क्रियाविशेषणम् ॥

ऊर्ध्वमुपर्युपरिष्टादूर्ध्वे ॥ ४० ॥

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रमन्ति । नीचैर्गच्छत्युपरिच दशा । उपरिष्टात् प्रतिष्ठन्ते ॥

उच्चैरुच्चे ॥ ४१ ॥

उच्चैश्चरतु चिरम् ॥

नीचैरवाङधोऽधस्तान्न्यङ् नीचे ॥ ४२ ॥

नीचैः शंस । अवाङ्मुखः । अधोगङ्गा । अधस्तादद्रेः । न्यक्कृतः ॥

अवश्यं नियमे ॥ ४३ ॥

अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वाऽपि विषयाः ॥

साम्यर्धे ॥ ४४ ॥

सामि सम्मीलिताक्षी ॥

---

1. मातृकायां आन्ध्रलिप्यां अत्र ह्रस्वैकारघटितलेखनं विद्यते ॥

साचि तिर्यगर्थे ॥ ४५ ॥

साचिलोचनयमं (?) नमयन्ती ॥

अन्वगानुषगानुकूल्ये ॥ ४६ ॥

अन्वगास्ते । तृणन्ति बर्हिरानुषक् । आनुकूल्येन दर्भैः छादयन्तीत्यर्थः ॥

प्राध्वं निग्रहे च ॥ ४७ ॥

निग्रहे—प्राध्वमङ्गानि साहसात् । निगृहीतान्यङ्गानीत्यर्थः । गतिप्रतिरूपकोऽयम् । आनुकूल्ये—प्राध्वं कुरुध्वं बुधाः ॥

साक्षात् प्रत्यक्षे ॥ ४८ ॥

साक्षात्कृतधर्माणो विबुधाः ॥

प्रमीं विषु विष्वक् समन्तात् समन्ततः परितः सर्वतोऽर्थे ॥ ४९ ॥

प्रमीमादित्योऽसृजत् । सर्वत आदित्योऽसृजदित्यर्थः । विषु अञ्चति=विष्वङ् । विष्वगञ्चति=विष्वद्र्यङ् । समन्ताद्भवः सामन्तः । समन्ततो धावति । परितः प्रपतन्ति दुष्कृतां विपदः ॥

उभयतोऽभितोऽभिमुखे च ॥ ५० ॥

उभयतो ग्रामं वसति । आयान्तमभितः कान्तम् । सर्वतः संमुखं चेत्यर्थः ॥

मुहुरसकृदभीक्ष्णं पौनःपुन्ये ॥ ५१ ॥

कान्तां मुहुर्ध्यायति । असकृत् समरे जितः । अभीक्ष्णमास्फालयतीभकुम्भम् ॥

ज्योग् दीर्घायुष्ट्वे ॥ ५२ ॥

ज्योङ्नदन्तः पूर्णकामाश्चरेम ॥

हिरुग् हिंसायाम् ॥ ५३ ॥

हिरु(र?)गव्रतो हैरुकः ॥

ईषदल्पे ॥ ५४ ॥

ईषच्चौरः ॥

मनागनुशये च ॥ ५५ ॥

अनुशये—मनाङ् न भ्रष्टोऽस्मि । अल्पे—मनाग्वादी ॥

शनैर्मान्द्ये ॥ ५६ ॥

शनैर्याति पिपीलकः ॥

बलात् प्रसह्य बहलं हठे ॥ ५७ ॥

अहो बलात्कारः । प्रसह्यघाती । आर्य! बहलं गृह्णाति । हठात् कण्ठाश्लेषीति हेतौ ङसिः ॥

आराद्दूरान्तिकयोः ॥ ५८ ॥

दूरे—आराद्यातः । अन्तिके—रसं प्रीतां स्थापयेदारात् (?) ॥

प्रायः प्रायेण बाहुल्ये ॥ ५९ ॥

प्रायः प्रत्ययमादत्ते । प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानाम् ॥

युगपदेकपदेप्रबाहुक् तुल्यकाले ॥ ६० ॥

युगपद् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् । अयमेकपदे तया वियोगः । प्रबाहुग् बहवो गताः । तुल्यकालं, समकालं, तत्कालमेककालमिति क्रियाविशेषणम् ॥

सपद्यह्नाय तत्क्षणे ॥ ६१ ॥

सपदि दहत्युपेक्षितो वह्निः । अह्नाय सा नियमजम् ॥

उपांश्वप्रकाशे ॥ ६२ ॥

उपांशु स्याच्छतगुण उपांशुदण्डः ॥

तूष्णीमवाचि ॥ ६३ ॥

तूष्णीमास्ते ॥

जोषं सुखे च ॥ ६४ ॥

सुखे—जोषं जितेन्द्रियः । अवाचि—जोषमुपास्महे ॥

तिरोऽन्तर्धानतिरश्चोः ॥ ६५ ॥

अन्तर्धौ—तिरोभूताः । तिरश्चि—तिरः काष्ठं कुरुष्व ॥

स्वयमात्म(नोऽक्षे ?)नेत्यर्थे ॥ ६६ ॥

स्वयमागतः ॥

कु कुत्साल्पयोः॥ ६७ ॥

कुत्सितो ब्रह्मा = कुब्रह्मा । ईषदुष्णम् = कोष्णम् ॥

उपष्टु दुष्टु दुष्टे ॥ ६८ ॥

उपष्टुकारी (कोहि पश्यति दुर्जनः?) पिशुनदौष्टवम् ॥

काममनुमतौ ॥ ६९ ॥

कामं क्षाम्यतु यः क्षमी ॥

निकामं प्रकामं सुष्ठु बलवदतीवाऽत्यर्थे॥ ७० ॥

निकामं क्षामाङ्गी । प्रकाममप्रोयत । सुष्ठु खल्विदमुच्यते । बलवच्छ्रान्तोऽसि । अतीव क्षुत्पिपासितः ॥

सु, शु, वन्व, षाट्, प्याट्, प्रशंसायां च ॥ ७१ ॥

सुमुखम् । शुनासीरः । वन्व हं असि सूर्य (?) षाट् श्रव्यं पठति । प्याट् पार्वती गायतु मङ्गलानि । अत्यर्थे—अभिशुनसखीनाम् (?) शु = प्रशस्तम्—अश्नुते = श्वशुरः । शुनासीरः ॥

वरं हीनोत्कर्षे ॥ ७२ ॥

वरं कूपशताद्वापी ॥

परं केवलं किन्त्वेकार्थे ॥ ७३ ॥

किन्त्वर्थे—भाव्योऽसौ मूर्खः परम् । केवलं कर्मवैचित्र्यात् जानन्नपि विमुह्यति । एकार्थे—धर्मः सखा परमहो परलोकयाने । न केवलं यो महतोऽपभाषते ॥

चिरं चिराय चिररात्राय चिरस्य चिरे ॥ ७४ ॥

चिरंजीवी । चिरन्तनः । चिराय निर्धनो भूत्वा । चिररात्राय यजते । चिरस्य बत लब्धासि । चिराच्चिरेणेति नामनी ॥

तत्त्वं व्यक्तौ ॥ ७५ ॥

तत्त्वं मूर्खोऽयम् । व्यक्तं स्फुटमिति क्रियाविशेषणम् ॥

पुरस्तात् पुरतोऽग्रतोऽग्रे ॥ ७६ ॥

पुरस्तात् सेनानीर्याति । तदेत्यर्कः पुरस्तात् । पुरतस्त्वरितो याति । प्रसरतां यात्यग्रतः केसरी च ॥

पुरः पूजायां च ॥ ७७ ॥

पूजायाम्—पुरस्कृतः । अग्रे—पुरो याति ॥

अच्छाऽभिमुखे ॥ ७८ ॥

अच्छ स्वच्छो भव । अच्छभल्लः । गतिप्रतिरूपकोऽयम् ॥

प्रादुराविः प्रकाशे ॥ ७९ ॥

प्रादुष्प्रभावः । आविष्कृतः । गतिप्रतिरूपकौ चैतौ संभवत एव । प्रादुर्भूतमधोक्षजम् । आविर्भूतः ॥

वरिवः परिचर्यायाम् ॥ ८० ॥

वरिवस्कृणोतु । परिचरत्वित्यर्थः । वरिवस्यति गुरून् ॥

सहसा आकस्मिकाऽविमर्शयोः ॥ ८१ ॥

आकस्मिके—शि(वः?)रः प्रसूनं सहसा पपात । अविमर्शे—सहसा विदधीत न क्रियाम् ॥

शश्वत्, सनत्, सना, नित्यदा, सदिति नित्ये ॥ ८२ ॥

शश्वदकरोत् । सनत् कुमारः । सना श्रवणशीर्षते सनाशभिः (?) । सनातनः । राधेयो नित्यदा दाता । सदिति मन्त्रिणः शुचयः । नित्यं सततमजस्र-

मनिशमिति क्रियाविशेषणमनास्तादिक्त। एवं युक्तं स्नातुम्। अनन्तरं गतः। निश्चितं मूर्खोऽयम्। भीमस्तरस्वी भृशम्। अत्यर्थं तनुः। साधु दृष्टं यद्दृष्टव्यम्॥

नमोऽर्चादौ ॥ ८३ ॥

नमो देवेभ्यः। विष्णवे दीपो नमः। दीपं निवेदयामीत्यर्थः॥

श्रौषड्, वौषड्, वषड्, वड्, ऋषड्, देवेट्, स्वाहा हविर्दाने ॥ ८४ ॥

अस्तु श्रौषट्। हीही वौषट्। वषडिन्द्राय तस्मै स्वाहा। वट् ताभ्यः स्वाहा। (वषड् ऋषड् देवेट् ?) अप्सुषदेवेट्। अग्नये स्वाहा॥

हन्त भिक्षादाने ॥ ८५ ॥

मनुष्याणां हन्त हन्ततिः। भूरियं हन्तकारः॥

स्वधा तृप्तौ ॥ ८६ ॥

पितृभ्यः स्वधा। प्रीतिस्तृप्तिफला॥

स्वस्त्यविनाशे ॥ ८७ ॥

स्वस्ति प्रजाभ्यः॥

कंबडन्तःकरणे ॥ ८८ ॥

कंबड् शुद्धिः। हल्लाभ इत्यर्थः। आभिमुख्येऽप्याहुः। कंब(डखो?) धावति॥

सपदिविद्रुवमेतर्हिसंप्रतीदानीमधुना सांप्रते ॥ ८९ ॥

सपदि दहत्युपेक्षितो वह्निः। विद्रुतोऽसौ विद्रुवम्। एतर्हि बर्हिणां कालः। संप्रत्यसांप्रतं वक्तुम्। तमधुना मधुनानिति तं हृदि (?)। असंप्रतीति नञ्समासोऽव्ययीभावो वा॥

धिङ् निन्दाभर्त्सनयोः ॥ ९० ॥

निन्दायाम्—धिक् तार्किकान्। भर्त्सने—धिग् जाल्म॥

ऋते विनाऽन्यत्र वर्जने ॥ ९१ ॥

ऋते कृशानोर्नहि मन्त्रपूतम्। विना वातं विना वर्षम्। अरोगिभावादन्यत्र॥

अन्तरेणान्तरा मध्ये च ॥ ९२ ॥

मध्ये—यतो भवन्तमन्तरेणान्यथाऽन्यदा भूपतिर्ग्राहितः । अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलुः । वर्जने—अन्तरेण पुरुषकारं न किंचित् सिध्यति । त्वामन्तरा तामृतमनसा यथाक्षि (?) ॥

पृथङ् नाना भेदे च ॥ ९३ ॥

भेदे—पृथग् वादाः । नानारूपा इत्यर्थः । वर्जने—तेभ्यः पृथक् । नाना नारीर्निष्फला लोकयात्राः । स्त्रीर्विनेत्यर्थः । अपृथग्यत्ननिष्पन्न इति नञा ॥

अन्यद्विशेषे ॥ ९४ ॥

चौरो गतः । अन्यत् किमास्ताम् । अन्यच्च (?) ।

कुवित् प्रशंसाभूत्योः ॥ ९५ ॥

प्रशंसायाम्—कुवित् (सुनोग?) इष्टये । भूतौ — कुविदङ्गाय वसन्तः । समृद्धायाङ्गायेत्यर्थः ॥

हडुत्तारणे ॥ ९६ ॥

हुं हट् प्रतिहतोऽसि ॥

अदाश्चर्ये ॥ ९७ ॥

अद्भुतमिदम् । अदि भुवो डुतच् (उणादिसूत्रमिदम्) ॥

शं प्रतिग्रहे ॥ ९८ ॥

गां शं करोति ॥

स्वरिति प्रीतौ ॥ ९९ ॥

आज्येन तनूनपात् स्वरिति । प्रीयत इत्यर्थः ॥

स्वगा निष्क्रये ॥ १०० ॥

स्वगा सन्त्वृत्विजः । निष्क्रीताः सन्त्वित्यर्थः ॥

जातु खेदामर्षसंभावनानिश्चयकदाचिदर्थे ॥ १०१ ॥

खेदे— न जात्वहं भुञ्जे । अमर्षे — न जात्वस्य सुकृतमस्ति । संभावना-

याम्—शूद्रं को जातु याजयेत् । निश्चये—को जातु युध्यतेऽर्जुनेन । कदाचिदर्थे—न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥ कारणोपदेशेऽपि—अत एव स्वस्थो न जातु बहुभुक् ॥

पुत् कुत्सायाम् ॥ १०२ ॥

पुत् कामः । पुद्गलः । पुगित्येके । (दिष्ट्या वर्धसे?)

मर्याः सीमबन्धे ॥ १०३ ॥

मर्या दीयते = मर्यादा ॥

आदहारम्भहिंसाकुत्सासु ॥ १०४ ॥

आरम्भे—आदह भक्तस्य भोजनाय । हिंसायाम्—आदहारीन्पुरन्दरः । हिनस्तीत्यर्थः । कुत्सायाम्—ऊर्यादहयति करिष्यसि । (?)

आदङ्क निन्दाविनाशयोः ॥ १०५ ॥

निन्दायाम्—भुङ्क्ष्वादङ्क तृप्तः (?) । विनाशे—आदङ्क क्षीरं दधिभावाय॥

कूं खुं गुं घुं कीं शीं द्वेषे ॥ १०६ ॥

कूं मूर्ख । कीं (काटप्राणि?) शीं (शाक्यायाम्?)

अनव्ययस्य अव्यय(स्य?) त्वेन भवनमव्ययीभावः । समा (स्त्यैवा?) स्त्यैवाव्ययम् । अभावः सूकराणां निःसूकरं वर्तते । समृद्धिर्भिक्षाणां सुभिक्षम् ॥

व्यक्ताऽव्यक्तवर्णपदवाक्यानुकरणम् । पि पि प्रिये! सु सु सुरां मु मु मुखासवं देहि । गवित्ययमाह । क्रोधं प्रभो ! संहर संहरेति । अव्यक्तानुकरणम्—चीत् करोति याति च । चटच्चटिति चर्मणि च्छमिति (चौच्छलच्छोणिते?) चोच्छलच्छोणिते ॥

बीजकूटमालामन्त्राः । बीजं चतुष्कादि । कूटो नवात्मादि । मालामन्त्रः कुरुकुल्लाभोरुण्डादिः । शुष्काक्षराण्यपि मालामन्त्रत्वात् । रूं दुं रूं दुं दिङ्ले दिङ्ले जम्बूकवर्जित जगति यति किनिकिचाङ्क ॥

[1] तोसुन् कसुनेजन्तम् । भावलक्षणे स्थेणकृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् । (पाणिनिसूत्रम् । ३-४-१६) । पुरा सूर्यस्योदेतो राधेयः । सृपितृदोः कसुन् । (३-४-१७) । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् । कृत्यार्थे तवैकेन् केन्यत्वनः । (३-४-१४) । नम्लेच्छितवै नापभाषितवै । दृशे विश्वाय सूर्यम् । आमन्तम् । कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । (३-१-३५) । कासांचक्रे । चिकीर्षामास । क्त्वा, ल्यप्, तुमुन्, णमुल्, खमुञन्तम् । क्त्वा—समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । (३-४-२१) । भुक्त्वा गतः । ल्यप्—समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् । (७-१-३७) । पलाय्य गतः । तुमुन्—तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् । (३-३-१०) । भोक्तुं याति । णमुल्—आभीक्ष्ण्ये णमुल्च । (३-४-२२) । पायंपायं पिब बहु पयः । निमूलसमूलयोः कषः । (३-४-३४) । समूलकाषं कषति । खमुञ्—कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् । (३-४-२५) । चौरङ्कारमाक्रोशति ॥

तसिल्, ह, त्रल्, दा, अधुना, दानीं, र्हिल्, थाल्, धा, ध्यमुञ्, धमुञ्, शस्, च्वि, डाच्, साति, त्रा, कृत्वसुच्, सुच्, तरां, तमां, वति, ना, नाञ्, अस्तात्यर्थाः, सद्य आदयः ॥

पञ्चम्यास्तसिल् । (५-३-७) । सर्वतः । आद्यादिभ्यश्च । (वचनम्) । आदितः । मध्यतः । इदमो हः । (५-३-११) । इह । कुह । सप्तम्यास्त्रल् । (५ ३-१०) । तत्र । किंयत्तदः काले दा । (५-३-१५) । सर्वदा । यदा । तदा । कदा । अस्मिन् काले = अधुना । दानीम् । तदो दा च । (५-३-१९) । तदानीम् । अनद्यतने र्हिल् । (५-३-२१) । कस्मिन् काले = कर्हि । यर्हि । प्रकारवचने थाल् । (५-३-२३) । तथा । सर्वथा । संख्याया विधार्थे धा । (५-३-४२) । एकेन प्रकारेण एकधा । षोढा । एकाद् धो ध्यमुञन्यतरस्याम् । (५-३-४४) । ऐकध्यम् । द्वित्र्योश्च धमुञ् । (५-३-४५) । द्वैधम् । द्विधा च । त्रैधम् । त्रिधा । (धश्चत्रेधा?) एधाच्च । (५-३-४६) । त्रेधा । बह्वल्पार्थात् शस् कारकात् (५-४-४२) । अल्पशः । अभूततद्भावे च्विः । (५-४-५०) । शुक्लीभवति । अव्यक्तानुकर-

1. अत्र मातृकायां लेखनमतीव संकीर्णम् । अतः विविच्य ससङ्गति लिखितम् । न काऽपि कल्पना कृतेति विभावनीयम् ॥

णात् .... अनितौ डाच् । (५-४-५६) । पटपटाकरोति । विभाषा साति कात्स्न्ये । (५-४-५२) । भस्मसात् करोति । देये त्राच । (५-४-५५) । देवत्रा करोति । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । (५-४-१७) । बहून् वारान् बहुकृत्वो भुङ्क्ते । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । (५-४-१८) । द्विः भुङ्क्ते । (एकात्?) एकस्य सकृच्च । (५-४-१९) । एकवारम् = सकृद्भुङ्क्ते । किंतराम् । वक्तितमाम् । सुतराम् । तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिः । (५-१-११५) । ब्राह्मणवदास्ते । विनञ्भ्यां नानाञौ नसह । (५-२-२७) । विना वातम् । नाना चैत्रम् । अस्तात्यर्थाः । दिक्छब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः । (५-३-२७) । पूर्वस्यां दिशि, देशे, कालेवा = पुरस्ताद्रम्यम् । अधस्तात् । दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् । (५-३-२८) । दक्षिणतो वसति । विभाषा परावराभ्याम् । (५-३-२९) । परतः । परस्तात् । अवरतः । अवरस्मात् । अञ्चेर्लुक् । (५-३-३०) । प्राक् । प्रत्यक् । उपर्युपरिष्टात् । (५-३)३१) । ऊर्ध्वायां दिशि देशे काले वा = उपरि वसति । पश्चात् परस्यां दिशि । (पूर्वपदस्यचापरस्य पश्चात् । ?) दक्षिणपश्चात् । उत्तरपश्चात् । पश्च पश्चाच च्छन्दसि । (५-३-३३) । पुरो व्याघ्र एव ते पश्च सिंहः । पश्चा सिंहः । उत्तराधरदक्षिणादातिः । (५-३-३४) । उत्तराद्वसति । अधरात् । दक्षिणात् । दक्षिणतः । दक्षिणादाच् । (५-३-३६) । दक्षिणा वसति । आहिच दूरे । (५-३-३७) दक्षिणाहि वसति । उत्तराच्च । (५-३-३८) । उत्तराहि वसति । पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम् । (५-३-३९) । पुरः । अधः । अस्तातिच । (५-३-४०) । पुरस्तात् । अधस्तात् । विभाषाऽवरस्य (५-३-४१) । अवरस्तात् । अवस्तात् । समानेऽह्नि = सद्यः । (पतितं मांसेन । ?) अस्मिन् = अद्य । पूर्वादौ—पूर्वेद्युरन्येद्यु, रन्यतरेद्यु, रितरेद्यु, रपरेद्यु, रधरेद्यु, रुभयेद्यु, रुत्तरेद्युः ॥ उभयोरह्नोः उभयेद्युः श्राद्धं कुर्यात् । परेद्यवि ग्रामं गन्ता । वर्षेऽस्मिन् = ऐषमः । पूर्वे वर्षे = परुत् । परुद्भवः पटुरासीत् , पटुतमश्चैषमः । परारि(त्रं) घृतं पुण्यम् ।

इति निपाताव्ययोपसर्गवृत्तौ (तिलककृतायां),

द्वितीयमव्ययकाण्डम् ॥

श्रीः

॥ श्रीः ॥

श्रीगुरवे नमः ॥

॥ तृतीयमुपसर्गकाण्डम् ॥

[1] प्रपरा .... सूदभ .... प्रतिपक्ष .... अनन्तरक्रिया .... ॥

प्रादिकर्मण्युपरमे दिग्योगैश्वर्यजन्मसु ।
नर्मप्रेम्णोः प्रकर्षेऽग्रे ज्ञाने प्रसवभूषणे ॥ १ ॥

दोषे नियोगेऽवसरे सेवासाहसशुद्धिषु ।
उपयोगे प्रकथनेऽनवधानबहुत्वयोः ॥ २ ॥

माने हिंसाशास्त्रनाम्नोर्वञ्चनार्थविपर्यये ।

"प्र" इत्ययमुपसर्गः आदिकर्मादिषु वृत्तः स्वार्थबलाद्धात्वर्थं बाधते, अनुवर्तते, विशिनष्टिवा । धातोरेव वा अनेकार्थस्य ससोऽर्थः उपसर्गैर्द्योत्यते । तत्रादिक्रियायाम्—प्रक्रमते भोक्तुम् । वाक्यं प्रस्तौति । प्रारब्धं दक्षिणेन = प्रदक्षिणम् । प्रारभते कर्तुम् । प्रकृतः कटः चैत्रः । (?) प्रवर्तते ॥ उपरमे—प्रान्तेन धीयते = प्रधिः; उपरताभातिस्म । (?) प्रभाता रात्रिः । प्रगतःपितामहः = प्रपितामहः । [2] सन्ध्या .... उपरतिरेव । प्रव्रजति । (प्रैति, प्रतिष्ठते, स्वप्रेऽत एव । प्रलयं गतः । सुप्त इत्यर्थः । ?) दिग्योगे—प्राची–दिक् । प्राक्–देशः कालोवा । ऐश्वर्ये—प्रभुर्देशस्य । प्रभवति गवां प्रत्यानेतुं स एव धनंजयः । जन्मनि—हिमवतो गङ्गा प्रभवति । बीजादङ्कुरः प्रवर्तते । नर्मणि—प्रहसति । प्रेम्णि—प्रीत्या नयः = प्रणयः । प्रकर्षे—प्रतपति । प्रगल्भते । प्रविशति । प्रकाशते । प्रवर्धते ।

---

1. काण्डस्यास्य आदावेव, मातृकायामेवंरीत्या लेखनं वर्तते ॥ अत्राऽपि ग्रन्थपातः संभूतः स्यात् । लुप्तश्च भागः केवलमुपसर्गस्वरूपनिरूपकश्लोकात्मक एव भवेदिति प्रकरणेन मन्यामहे ॥ 2. अत्राऽपि ग्रन्थपातः ॥

प्रचिनोति । प्रशंसति । प्रकुप्यते । (श?) प्रार्थयते । प्रणम्य । प्रणिपत्य । प्रसक्तः । प्रजातः । प्रयच्छति । दाण् = दाने । यमेरर्थापहारोऽत्र । प्रसिद्धेनापहृतत्वात् । अग्रे—अग्रं हस्तस्य = प्रहस्तः । प्रपदम् । पादाग्रमित्यर्थः । ज्ञाने—(वताच्छन्दसि तस्याऽप्याहुः ?) । (प्रकर्षेण गुप्तो धीयः ?) प्रणिधिः = चरः । अत्वरायां प्रकर्षेणैव सिद्धम् । प्रबद्धं वक्ति । ध्यानेऽप्ययम् । प्रध्यायाति = स्मरति — प्रात्यम् । प्रसवो गर्भग्रहणम । पुरोवातो गाः प्रवाययति । भूषणे—प्रसाधयति । दोपे—प्रलपति । नियोगे—प्रयुङ्क्ते । प्रोषितः । प्रहितः । अवसरे—प्रस्तावः । सेवायाम्—नृपं प्रकुरुते । सेवत इत्यर्थः । साहसे—पराचाराम् प्रकुरुते । तेषु सहसा वर्तते इत्यर्थः । शुद्धौ प्रसीदति । प्रसन्नः । उपयोगे—शतं प्रकुरुते । व्ययीकरोतीत्यर्थः । प्रकथने—जनवादान् प्रकुरुते । प्रवक्ति । प्रवादः । अनवधाने—प्र(सा?)माद्यति । प्रस्मरति । बहुत्वे—प्रभूतम् । प्रचुरम् । प्रबलम् । प्रकीर्णो देशः । माने—प्रदेशः (प्रादेशः?) । प्रस्थः । प्रकामः (?) हिंसायाम्—प्रहरति । प्रवासयति । प्रमापयति । शास्त्रनाम्नि—प्रक्रिया । प्रकरणम् । मुख्येऽपि । प्रधानम् । प्रवरः । वञ्चने—प्रलम्भयति । विप्रलम्भः । प्रतारिताः । अर्थवैपरीत्ये—प्रतिष्ठते = गच्छतीत्यर्थः । प्रवसति । (प्रपूरयति । ?) देशे रूढेः सिद्धम् । प्रणतो देशः ॥

परा भृशेऽनाभिमुख्ये त्वराभिभवविक्रमे ॥ ३ ॥
प्रशान्तावप्रसहने धर्षणे ([1] विद्रुते) ऋषौ ।

भृशे—पराहन्ति । पराजितः । पौनः पुन्यं भृशार्थ एव । वज्रं परामृशति । अनाभिमुख्ये—परागच्छति । परावृत्तः । पराञ्चति । पराङ्मुखः । त्वरायाम्—परापतति । अयमहं परागत एव । अभिभवे—पराभवति । पराकृतः । विक्रमे—पराक्रमति । प्रशान्तौ—परैति । परेतः । अप्रसहने—अध्ययनात् पराजयते । सोढुं न शक्नोतीत्यर्थः । धर्षणे—प्रसभं पराधृष्टः । विद्रवे—पलायते । ऋषौ—पराशरः॥

अपोऽन्यथात्वे विश्लेषे ह्रासोद्घाटनवारणे ॥ ४ ॥
ईप्साव्यावृत्त्यनुत्कर्षन्यकारोत्प्राशमुक्तिषु ।

---

1. विद्रवे, इति पाठः स्यात् ॥

प्रतिदानव्याजदोषद्रोहनिह्नवखेलने ॥ ५ ॥
चौर्यनिर्देशपूजासु वैकृत्यांशे विपर्यये ।

अन्यथात्वे—अपवर्तते । विश्लेषे—अपैति । अपवाहयति । अपयुज्यते । ह्रासे—अपचयः । अपसर्पति । अपसरति । उद्घाटने—अपवृत्तं द्वारम् । वारणे—अपहृतं पापम् । प्रेयान् सायमपाकृतः सशपथम् । ईप्सायाम्—अपेक्षते । व्यावृत्तौ—अपोहते । अपयाति । अनुत्कर्षे—अपकृष्टः । न्यक्कारे—अपक्षिपति । अपविद्धः । अपध्वस्तः । उत्प्राशे—अपहसति । मुक्तौ—अपवर्गः । अपवृज्यते । प्रतिदाने—अपायते ऋणम् । व्याजे—अपदेशः । दोषे—अपध्यायति । अपसरति । अपभाषा । अपवादः । द्रोहे—अपराध्यति । अपकारः । निह्नवे—अपह्नुते । अपलपति । अपजानीते । खेलने—अपस्किरते ऋषभो हृष्टः । चौर्ये—अपहरति । निर्देशे—अपदिशति । पूजायाम्—अपचितो विष्णुः । वैकृत्ये—अपस्कीर्णमुखः । अंशे—अपस्करो रथाङ्गम् । विपर्यये—अपमृत्युः । अपद्वारम् । अपनयः । अपसव्यगतः । (दानाद्यप्रसिद्धम् ?) वर्जने कर्मप्रवचनीयः । अपसाकेताद् वृष्टो देवः ।

संसम्यक्त्वे समन्तत्वे श्लेषे कूजनवर्तने ॥ ६ ॥
सहभावे स्मृतौ क्रोधे वृद्धिवाचिकढौकने ।
अनिश्चये गुणाधानप्रतिज्ञात्यागसेवने ॥ ७ ॥
क्रियान्तोद्योगनियमे विमर्शगणनाक्षये ।
नैकव्येऽनुकृतौ प्रीतौ स्वीकारोत्पत्तिवर्जने ॥ ८ ॥
आभिमुख्ये परिचये कालेऽल्पपरिहारयोः ।

सम्यक्त्वे—संप्रयच्छति । संस्मृतीप्साभृशसत्येष्वत एव । संवरयति । संरक्तः । संजानाति धर्मम् । समन्तत्वे—संपतन्ति सैन्याः । सम्राट् । संख्यातः । श्लेषे—संधत्ते । संयोगः । समवैति । संबध्नाति । संभेदः । सङ्क्रमः । सङ्घट्टः । सङ्घटते । कूजने—संक्रीडन्ति शकटानि । वर्तने—(संपाति ?) प्रास्थिकी

शाली । (?) सहभावे—संहन्यते = सङ्घः । संभूय यानम् । संस्पर्धः प्रमाणानाम् । रतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः । सङ्करः । संसर्गः । संकेतः । स्मृतौ—समाधत्ते । संकल्पः । ज्ञानम् । क्रोधे—संरभते । सन्तापः । वृद्धौ—संपत् । संभारः । संबध्यति । चिके—संदिशति । ढौकने—समाहरति । समूहते । संक्षिपति । संघटयति । वृतं द्वारम् । संकुचति । भाण्डानि समाचिनोति = संभाण्डयते । अनिश्चये—दिग्धे । संशेते । गुणाधाने—संस्करोति । समालभते । संमार्ष्टि । भूषणेऽत व । शरीरसंस्कारः । प्रतिज्ञायाम—संजानीते । संगिरते । संशृणोति । त्यागे—न्यस्यति । समावर्तते । सेवने—संवाहयति । क्रियान्ते—(संतिष्ठते ?) समाप्तिः। योगे—(सभनज्ञति?) नियमे — संयमः । मर्यादा नियम एव । संस्था । विमर्शे—पृच्छते । संमूर्तः । संप्रधारयति । संमन्त्रयति । गणनायाम्—संख्याति । संचष्टे । कलयति । क्षये—संहरति । मरणेऽत एव । संस्थितः । संज्ञापनम् । नैकट्ये—क्रान्तिः । संनिकृष्टः । संनिहितः । समीपम् । अनुकृतौ—संकाशते । पद्मसं-शः । संवदति । संनिभाति । संनिभा । वाहीको गोसंस्थानः । विष्णोः संस्था । क्रुतिरित्यर्थः । प्रीतौ—संभाषते । स्वीकरणे—संगृह्णाति । चीवराणि समार्ज-ति = संचीवरयते भिक्षुः । उत्पत्तौ—गर्भः संभवति । वर्जने—संचक्ष्याः खलाः । चष्टे । (?) आभिमुख्ये—संमुखः । समेति । परिचये—संस्तवः । संपृच्छते । ले—समयः । अल्पे—समर्घः । परिहारे—अत्र समाधीयते रम्यत्वशुद्धी अप्र-द्धे । संस्कृता कन्या । संस्कृता आपः ॥

अनु पश्चात् कृपाज्ञानसांत्वने सेवनेच्छयोः ॥ ९ ॥
सादृश्याचरणप्रश्नादेशाङ्गीकृतमार्गणे ।
प्रोत्साहनेचानुकूल्ये पश्चात्तापानुपूर्व्ययोः ॥ १० ॥
प्रसाधनेचोपकारे सातत्यालोचनान्वये ।

पश्चादर्थे—अनुसरति । अनुचरः । कृपायाम्—अनुशोचति । अनुक्रोशः । ने—अनुभवति । अनुमतम् । अनुमानम् । सान्त्वने—अनुनयति । अनुकूल-ति । अनुलोमः । सेवने—अन्वास्ते । अनुजीवी । इच्छायाम्—अनुरोधः ।

सादृश्ये—अनुहरति । अनुकरोति । अनुकल्पते । अनुरूपः । आचरणे—अनुष्ठानम् । अनुतिष्ठति । प्रश्ने—अनुयुङ्क्ते । अनुजिज्ञासते । आदेशे—अनुशास्ति । अनुज्ञा । अधीष्टेऽत एव । इन्द्रायानुब्रूहि । अनुवाकः । (अनुचरः ?) अङ्गीकृतौ—अनुमोदते । अनुवर्गः । अनुज्ञातः । मार्गणे—अन्विष्यति । प्रोत्साहने—होतेऽनुगृणाति । होतारं शंसन्तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः । आनुकूल्ये—अनुवर्तते । अनुकूलः । अनुलोमः । अनुरक्तः । पश्चात्तापे—अनुशेते । अनुशयः । आनुपूर्व्ये—अनुक्रामति । प्रसाधने—चन्दनेनानुलिम्पति । उपकारे—अनुगृह्णाति । अनुकल्पते । सातत्ये—अनुबध्नाति । अनुस्मृतिः । आलोचने—अन्वीक्षते । अनुसंधत्ते । अन्वये—अनुषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतुः । अनुगता आपो यत्र = अनूपो देशः । लक्षणादौ कर्मप्रवचनीयः । लक्षणे—अनुवनमशनिर्गतः । इत्थंभूताख्याने—साधुश्चैत्रो मातरमनु । भागे—यदासामनु स्यात् तद्दीयताम् । वीप्सायाम्—वृक्षं वृक्षमनुसिञ्चति । सहार्थे—नदीमन्ववसिता सेना । नद्यासह संबद्धेत्यर्थः । हेतौ—शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत् । हीने—अन्वर्जुनं योद्धारः । अर्जुनाद्धीना इत्यर्थः । सामीप्यायामसादृश्यपश्चादर्थेऽव्ययम् । अनुशोणं पाटलिपुत्रम् । अनुगङ्गं वाराणसी । अनुरूपं सुरूपो वहति । मुनिं कणादमन्वतः ॥

अव क्रोधे बोधरोधे धैर्यालम्बनभूषणे ॥ ११ ॥
न्यग्भावाभिभवादानभोजने श्लेषवर्णने ।
दर्पैकाग्र्यक्लृप्तसेवाप्रहासालोकशुद्धिषु ॥ १२ ॥
अनुत्साहप्रसाराज्ञावेलासंहतिखण्डने ।
सामीप्येषद्व्याप्तिदेशदंशशङ्कनमिश्रणे ॥ १३ ॥

क्रोधे—अवख्याति । अवदष्टे (?) बोधे—अवस्यति । अवैति । अवगतम् । रोधे—अवगृह्णाति । अवग्रहः । अवरोधः । धैर्ये—अवष्टम्भः । अवस्तृणाति । आलम्बने—अवलम्बते । अवष्टभ्नाति । भूषणे—अवतंसयति । न्यग्भावे—अवपतति । अवनमति । अवाक् । अभिभवे—अवमन्यते । अवजानाति । अवक्षिपति । आदाने—अवचिनोति । अवलुम्पति । भोजने—अवक्ष्णाति । अवदंशः ।

श्लेषे—अवगूहनम् । अवगाहः । धर्षणे—अवस्कन्दति । अवमर्दः । दर्पे—अवलिप्यते । ऐकाग्र्ये—अवधत्ते । अवधारयति । क्रयके—अवक्रीणीते । अवक्रयः । सेवायाम्—अवलगति । अवसज्यते । प्रहासे—अवस्तनोति । अवहेलयति । आलोके—अवलोकयते । शुद्धौ—अवदातः । अनुत्साहे—अवसीदयति । अवहीयते । अवकर्षति । आज्ञायाम्—अवसृजति । अववदति । अववादः । वेलायाम्—अवसरति । अवसरः । अवतरति । संहृतौ—अवहारः । [1] .... शाली प्रस्थमवहरति । हानावत एव । अवपुष्पस्तरुः । खण्डने—अवदानः । अवद्यति । सामीप्ये—अवष्टब्धमेव । अविदूर इत्यर्थः । ईषदर्थे—शुना अवलीढम् । व्याप्तौ—श्वा अवकीर्णः पांसुभिः । अवाप्तोऽर्थः । अवकाशः । वर्चस्क एवाऽवस्करः । दशायाम्—अवस्था । आशङ्कने—अवदिशति (वैद्य ?) जयेन । मिश्रणे—काशेन अवदधाति मांसम् । वचनक्रियाभूशाद्यप्रसिद्धम् ॥

निःपृथक्करणे खेदे बहिष्कृत्याग्रहे भृशे ।
भोगेऽधिश्रयणे शान्तावन्तर्धानपदार्थयोः ॥ १४ ॥

आविष्करणसंपत्त्योर्वियोगे दर्शने सुखे ।

पृथक्करणे—निवारयति । निष्कासयति । खेदे—निर्विद्यते । निस्सङ्गते । बहिष्करणे—निर्गरति । निर्गच्छति । निष्ठीवति । निःशिङ्घति । निरस्यति । निष्क्रान्तः । आग्रहे—निर्बन्धः । निर्बध्नाति । भृशे—निष्पतति । निर्दग्धः । निरीक्षते । निर्जितः । निर्वृष्टः । भोगे—निर्वेशः । निर्विशति । अधिश्रयणे—आग्नेयमष्टाकपालं चरुं निर्वपेत् । शान्तौ—दीपो निर्याति । निर्याणम् । [2] .... अन्वगाख्याने[3]—निर्वक्ति । निर्वदति । संपत्तौ—निर्वृत्तः । निर्वाहः । (निस्तक्षति । ?) निष्पत्तिः । निर्मितः । वियोगे—निर्मुक्तः शल्येन = निः शल्यः । निरामयः । दर्शने—निर्दिष्टमासनं भेजे । सौख्ये—निर्वृतिः । निर्वाणम् । अभावेऽव्ययम् । अभावो मक्षिकानाम् = निर्मक्षिकम् ॥

दुरीषदर्थे निन्दायां कृच्छ्राऽनीप्सितवैकृते ॥ १५ ॥

---

1. अत्राऽपि ग्रन्थपातः ॥ 2 अत्र अन्तर्धान, पदार्थ, आविष्करणरूपेषु अर्थेषु उदाहरणानि मातृकायां न सन्ति । अतोऽयमपि ग्रन्थपात एव ॥ 3. श्लोके अनुद्दिष्टः अर्थः ॥

ईषदर्थे—दुर्बलः । कुत्सने—दुश्शर्म । कृच्छ्रे—दुष्पानः । दुर्गतिः । अनीप्सिते—दुर्भगः । दुष्कृतम् । वैकृते—दुर्मुखः । असंपत्त्यादावव्ययम् । असंपद् भिक्षाणाम् = दुर्भिक्षं वर्तते ॥

वि विशेषेऽत्यये व्याप्तौ परिवर्ते विपर्यये ।
निवृत्तिपृथुताव्याजव्याख्यानाश्वासभोजने ॥ १६ ॥
विरोधप्रैषपर्यायक्रियाक्रीडनवण्टने ।
रोधोद्वाहक्लेशदूरशौर्योद्योगनिशामने ॥ १७ ॥
दानेऽन्यथात्वे नानात्वे नाशाश्चर्योक्तिमिश्रणे ।
भेदशिक्षामोहमुख्यविचारासंमुखे व्यये ॥ १८ ॥

विशेषे—विराजते । विहसति । विशिनष्टि । अत्यये—विभाति । विभावरी = रजनी । विवासयति । व्यभ्रं नभः । व्याप्तौ—विभवति । विभुः । व्याप्नोति । विष्कम्भते । परिवर्ते—विनिमयते । विक्रिणीते । क्रियापरिवर्तेऽपि । व्यतिलुनीते । व्यतिहारः । विपर्यये—विरज्यति । विस्मरति । निवृत्तौ—विरमति । विश्राम्यति । पृथुत्वे—विकसति । विस्तीर्णम् । आस्यं व्याददाति । व्याजे—व्यपदिशति । व्यंसयति । व्याख्याने—व्याचष्टे । व्याकरोति । विवृणोति । व्यनक्ति । आश्वासे—विश्वसिति । विस्रंभते । भोजने—विदशति । विष्वणति । विरोधे—विरुध्यते । विगृह्णाति । विराधयति । व्युत्थानम् । (विभावते ?) विप्रतिपद्यते । विदधति । विरूपः । प्रैषे—विसृजति । व्यादिशति । पर्याये—नृपं विशेते । क्रमेण सेवत इत्यर्थः । तवाद्य राजन् विशायः । क्रियायाम्—विदधाति । विनिर्मिमीते । क्रीडने—विहरति । विलसति । वण्टने—विभजति । रोधे—विबध्नाति । विलम्बते । विधारयति । विष्कम्भः । उद्वाहे — विवहति । क्लेशे — विषीदति । विद्राति । विषादः । विद्रवः । । दूरे—विप्रकृष्टः । व्यवदधाति । व्यवहितः । विश्लेषेऽत एव । वियुज्यते । वियौति । व्यतिरिच्यते । शौर्ये—विक्रामति । उद्योगे—व्यवस्यति । व्यवसायः । विचेष्टते । व्यापारेऽप्यत एव । व्यायच्छति । व्यवहरति । निशामने—विज्ञापयति । दाने—वितरति । विश्राणयति । अन्य-

थात्वे—विपरिणमते । विवर्तते । नानात्वे—विकल्पते । व्यूहति । विचरति । विचित्रम् । नाशे--विलीयते । विप्लवते । विपत्तिः । व्यतिरेकः । विकुरुते । विकारः । व्यतिचरति । विरोगः । विदस्तः । आश्चर्ये—विस्मयते । उक्तौ—व्याहरति । विरौति । विशब्दयति । मिश्रणे—व्यवैति । व्यतिजपति । व्यतिकीर्यते । भेदे—मन्त्रविस्रावः । (शिखायाम् ?) शिक्षायाम्—विद्याविनीतः । व्युत्पन्नः । विदग्धः । विदहति । मोहे—विभ्रान्तः । विचितः । मुख्ये—विशिष्टः । विचारे—विवेदयति । विविक्तः । विमृशति । विचिनोति । विचारयति । असंमुखे—विमुखः । व्यये—शतं विनयते । संज्ञायां यथाकथञ्चित् । विष्किरः = शकुनिर्विकिरोवा । वृक्षासनयोर्विष्टरः । विष्टारपङ्क्तिःछन्दः ॥

आङाभिमुख्ये करणे ग्रहणे श्लेषधर्षणे ।
क्रान्तौ शापाधानकांक्षानिषेधप्रह्वतावधे ॥ १९ ॥

विस्रंभेऽभिविधौ बन्धे स्पर्धानिर्देशभूषणे ।
संप्रदाये पारतन्त्र्ये स्नाने संस्थानदैर्घ्ययोः ॥ २० ॥

विज्ञानेऽङ्गीकृतौ त्यागे उत्कण्ठावृत्तिभोजने ।
स्थानाश्मानश्रमाह्वाननैकट्ये कालयापने ॥ २१ ॥

स्पर्शावष्टम्भोपरमे भृशे कृच्छ्रादिकर्मणोः ।

आभिमुख्ये—आनीतः । आयाति । करणे—आवहति । आचरति । ग्रहणे—आगृह्णीते । आदत्ते । आच्छिनत्ति । आसादयति । आपद्यते । श्लेषे—आलिङ्गति । आश्लिष्यति । धर्षणे—आस्कन्दति । आमृशति । आधर्षयति । क्रान्तौ—आरोहति । आवसति । आतिष्ठति । आक्रामति । आवृतः । शापे—आक्रोशति । आक्षारयति । आधाने—आवपति । आस्थापयति । आधत्ते । काङ्क्षायाम्—आशास्ते । आशंसा । आकाङ्क्षति । निषेधे—आक्षिपति । आगूरते । आकाशते । आकाशम् । प्रह्वत्वे—आवर्जयति । आनतः । आञ्चति । दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यतः । वधे— पशुमालभेत । विस्रम्भे—आश्वसिति । अभिविधौ—आविशति । आच्छादयति । आवृणोति । बन्धे—अमुक्तकञ्चुकः ।

आमुञ्चति । आलयति । (?) स्पर्धायाम्—मल्लो मल्लमाह्वयते । निर्देशे—आज्ञप्तः । आज्ञा । भूषणे—आभ्रियते = आभरणम् । आकल्पः । संप्रदाये—आमनन्ति । आम्नायः । पारतन्त्र्ये—आयतते । आयत्तः । स्नाने—आप्लवते । संस्थाने—आक्रियते = आकृतिः । दैर्घ्ये—आयच्छते । आयामः । आयतिः कालदैर्घ्यम् । विज्ञाने—आभाति । आभासते । अङ्गीकृतौ—आशृणोति गाम् । त्यागे—आपृच्छते गुरुम् । उत्कण्ठायाम्—आतनुते प्रियम् । आवृत्तौ—आसूत्रयति । आवर्तते । भोजने—आहरति । आहारः । स्थाने—आध्रियते—आधारः । आधीयते । आध्माने—आनह्यति । आनाहः । आपूर्यते । श्रमे—आयस्यति । आह्वाने—आमान्त्रयति । आकारयते । नैकट्ये—आसादयति । आसन्नः । कालयापने—आगमयस्व भावम् । कंचित् कालं प्रतीक्षस्वेत्यर्थः । स्पर्शे—गामालभ्य । अवष्टम्भे—आलम्बते । उपरमे—आनमति । भृशे—आभाषते । आस्रवः । आस्रावयति । कृच्छ्रे—(आम्नुः ?) आपत् । आदिकर्मणि—आरभते । मर्यादाभिविध्योः कर्मप्रवचनीयः । आस्तुन्नात् । ईषदर्थादावव्ययम् । आ —उष्णम् = ओष्णम् । विस्मयप्रतिष्ठयोः रूढः । आश्चर्यमनित्ये । आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥

नि न्यग्भावे गुप्तदाने स्वभावस्वापनिग्रहे ॥ २२ ॥
श्रुतिव्यावृत्त्यवस्थाने कथनाधानयन्त्रणे ।
तेजने कारणे राशौ कौशलाज्ञान्तनाशने ॥ २३ ॥
श्राद्धे परीक्षोपवेशे रते साम्येऽक्ष्ण्यनन्तरे ।
परिवर्ते भृशे लेशे बन्धे स्वदृष्टिकेतने ॥ २४ ॥

न्यग्भावे—निहन्यते । निमज्जति । न्यञ्चति । निपतति । निकृष्टः । निकृष्यते । न्युब्जं पात्रम् । गुप्तदाने—निक्षिपति । निधत्ते । उपनिधिः । न्यासः । निखनति । स्वभावे—निसृज्यते – निसर्गः । स्वापे—निद्राति । निग्रहे—निकारः । निकरोति । निगृहीतः । श्रुतौ—निशाम्यति । व्यावृत्तौ—निवर्तते । निवृष्टो मेघः । अवस्थाने—निविशते – निवेशः । निलीयते । निवसति । निकेतः । कथने—निर्दिशति । आधाने—निषिञ्चति । निषेकः । यन्त्रणे—

नियच्छति । निवदति । नियमः । नियम्वयति । तेजने—निनश्यति । निशानयति । निकृषः । कारणे—निधत्ते । निधानम् । नियच्छति । (?) राशौ—निचिनोति । निचितः । कौशले—निष्णातः । निपुणः । आज्ञायाम्—निदेशः । निसृष्टः । नियुक्तः । अन्ते—निष्ठा । निष्ठितः क्रतुः । नाशने—निहन्ति । निषूदयति । निमूलयति । निधनम् । निबर्हणम् । श्राद्धे—निवपति । निवापः । परीक्षायाम्—निकषयति । निरूपयति । उपवेशने—निषीदति । रते—निधुवति । निधुवनम् । साम्ये—शशिनिकाशः । निकाशते । निभाति । पद्मनिभः । [1] .... निमेषः । निमिषति । निमीलति । अनन्तरे—निकटः । निकटति । संनिकृष्टः । परिवर्ते—नियमते (?).... ....ते । तिलैर्माषान् नियच्छति । भृशे—निरतः । निसृतः । निकीर्यते । निकरः । लेशे—निहुसति (?) बन्धे—निबध्नाति । .... ॥

अधि स्वाम्याधिक्यनिन्दाभिचारे स्मृतिपाठयोः ।
पाकारम्भे प्रहसने प्रेरणोपरिभावयोः ॥ २५ ॥
स्वीकारे विनियोगे च लाभे सन्तानसंमुखे ।
ज्ञानप्रस्तावयोः —

स्वाम्ये—अध्यास्ते । अधितिष्ठति । अधिपः । आधिक्ये—अधीष्टे । अध्याहारः । निन्दायाम् .... । अभिचारे—अधिचरति । स्मृतौ—अध्येति । पाठे—अधीते । पाकारम्भे—अधिश्रिणीते । अधिश्रयते । प्रहसने .... चक्रे तमभिबभूव । तेन वाजित इत्यर्थः । प्रेरणे—अध्येषति । अध्येषणा । अधीष्टम् । उपरिभावे—अधिशेते । अध्यश्नाति । अध्यशनम् । भुक्तस्योपरि भोजनम् । अध्यस्यति । अधिवसति । अधिरोहति । अधिविन्दति । अधिकारः । परिभवेऽत एव । शत्रूनधिशेरते । स्वीकारे—अध्यवस्यति । विनियोगे—अधिकृतस्य कर्तृत्वं न कर्तुरधिकारः । लाभे—धत्ते (?) समधियच्छन्ति । सन्ताने—अधिसृजति शरान् । साम्मुख्ये—अध्यक्षणोः =

---

1. "..........." एवं विहिते सर्वत्र ईषत् ग्रन्थपातोऽजनि इति विभावनीयम् ॥

अध्यक्षः । अध्यक्षं प्रमाणम् । अधिमुखः । ज्ञाने—परं ब्रह्माऽधिगच्छति । अधिगतपरमार्थान् पण्डितान् मावमंस्थाः । प्रस्तावे—शब्दानुशासनमधिक्रियते । ऐश्वर्यादौ कर्मप्रवचनीयः । अधिप्रजासु राजा । अधिराज्ञि प्रजाः । सामीप्ये निपातः । अध्यधिग्रामम् ॥

— बन्धस्थगनोपगमेष्वपि ॥ २६ ॥

बन्धे—अपिनह्यति । पिनद्धः । अधिग्रहो बन्ध एव । अपि गृह्यते । स्थगने—पिधत्ते । पिहितः । उपगमे—अथेतरे दुःखमेवापियन्ति । पदार्थादौ कर्मप्रवचनीयः । अप्रयुक्तपदस्यार्थे— सर्पिषोऽपि स्यात् । मात्रा स्तोकं वा । संभावनायाम्—राजंस्त्वमपि वर्तसे । अपेक्षा .... रत एव । अपि गृह्णीयां वेदम् । अपि नस्सकुले भूयात । गर्हायाम्—अपि सिञ्चेत् पलाण्डुम् । अन्ववसर्गे—अपि सिञ्च । अपि स्तुहि । यथेच्छं कुर्वित्यर्थः । समुच्चये—अपि सिञ्च । अपि स्तुहि । सिञ्च च स्तुहिचेत्यर्थः । प्रश्नबाढार्थादौ निपातः । अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशम् । बाढार्थे—अपि कुर्याम् । समुच्चये—शुकमपि सारणमपि ॥

अत्युल्लङ्घननिर्वाहानर्थातिशयवञ्चने ।
अन्यधर्मप्रापणानुज्ञानेऽन्तर्भावभूतयोः ॥ २७ ॥

उल्लङ्घने—अतिक्रामति । अतिवर्तते । अतिपतति वेलाम् । अतिपद्यते । अतिचरति । निर्वाहे—अतिवाहयति । अतिगमयति । अनर्थे—अत्ययः । अत्याहितम् । अतिशये—अतिशेते । अतिव्याप्तिः । अतिषिञ्चति । अत्याधानम् । वञ्चने—अतिसंधत्ते । अन्यधर्मप्रापणे—अतिदेशः । अतिदिशति । अनुज्ञाने—अतिसृजति । अन्तर्भावे—अतिगच्छति नृपम् । भूते—अतीतः । पूजातिक्रमणयोः कर्मप्रवचनीयः । अतिस्तुतम् । सर्वान् गुणानेष गुणोऽति भाति । भृशादौ गतिः । अतिवृद्धः ॥

सु सौष्ठवाकृच्छ्रगन्धे -

सौष्ठवे—सुष्ठु मनस्वी भवति = सुमनायते । सुबद्धम् । अकृच्छ्रे—सुकरो घटः । सुपानं पयः । गन्धे—सुरभते = सुरभिः । सुरभितम् । पूजायां कर्मप्रवच-

नीयः । सुसिक्तम् । सुस्तुतम् । सुषिक्तं सुष्टुतमिति सौष्ठवे । (अतिशयशोभनत्वे?) समृद्धिर्मद्राणां सुमद्रम् ॥

– उज्जन्मोच्चैस्त्वभूषणे ।

तर्कोर्ध्वापेक्षणोद्योगविवाहत्याग......... ॥ २८ ॥

विनाशकथनाभ्यासविपर्यास (विलोचने ?) ।

हिंसौत्सुक्य (¹पदा ?) शंसासूयामाध्यस्थ्यसाहसे ॥ २९ ॥

प्राबल्यतृप्तिनिर्देशदिग्योगे व्रतनिर्गमे ।

जन्मनि—उत्पद्यते । उद्भवति । उदेति । धनमुत्तिष्ठति ग्रामात् । उच्चैस्त्वे—उद्भ्रान्तः । ऊष्मायति । .... भूषणे—उत्तंसयति । तर्के—उल्लिखति । उन्नयति । उत्प्रेक्षते । उत्पश्यति । ऊर्ध्वे—उदेति । (उद्गुणः?) .... उत्तरति । उड्डीयते । उच्चरति । उत्क्षिपति । उद्वर्तयति । उल्लङ्घयति । (उत्कुदुकः?) अपेक्षणे—उदीक्षते । .... उद्यमः । उत्थाय । विवाहे—उद्वहति । उद्वाहः । त्यागे—उच्छिनष्टि । उच्चारः । उच्छिष्टम् । उत्सृजति । .... उत्सेधति । उत्करः । विनाशे—उत्सीदति । उत्सन्नम् । कथने—उद्दिशति । उदीरयति । उच्चरते । उदाहरति । उद्घाटयति । अभ्यासे—उल्लसति । उद्भासते । विपर्यासे—उद्वर्तते । उद्वस्यते (?) उद्वेल्लति । उद्वलति । अर्थविपर्ययेऽत एव । उन्मज्जति । उन्नमति । उद्वसति । उद्वेष्टितः । उन्मूर्च्छति । उद्गिरति । उल्लेखने—उल्लिखति । उल्लेखः । उत्किरति । हिंसायाम्—उन्नाटयति । उत्क्राथयति । उज्जासयति । औत्सुक्ये—उत्कण्ठते । (²उपादाय? उत्कोशयति । उत्कोशः । ?) प्रशंसायाम्—उत्कर्षः । उत्कृषते । उत्सवः । ³सूचने—उत्कुरुते वाग्भिः । माध्यस्थ्ये—उदास्ते । उदासीनः । साहसे—उत्कुरुते कन्याम् । सहसा कामयते कन्यामित्यर्थः । प्राबल्ये—उल्बणः क्रमः । उल्वण इति पृषोदरादित्वात् । तृप्तौ—उत्कृतोऽन्नेन । निर्देशे—उद्दि-

1. "क्योपदा" इति पाठे संगतिः स्यात् । 2. "उपदायाम्—उत्कोचः । उत्कोच इति" । इति पाठो युक्तः स्यात् । 3. श्लोके तादृद्यमर्थो नोपात्तः । तत्रोपात्तस्य क्रमप्राप्तस्य, असूयारूपस्यात्र उदाहरणं नास्ति ॥

श्यते। दिग्योगे—(उदीदीव?) उदग्-देशः कालो वा। व्रतनिर्गमे—उदीक्षणम्। परादौ निपातितः। उत्तरोऽस्मात्। उत्तमः॥"

अभ्याग्रहोक्तिसांमुख्योदयाङ्गीकारवन्दने ॥ ३० ॥

कामनाभोजनाभ्यङ्गाऽभितोऽर्थेऽनुकृतौ स्मृतौ।
न्यक्काराम्नायनैकट्यपेशलत्ववशीकृतौ ॥ ३१ ॥

आग्रहे—अभिनिविशते। उक्तौ—अभिधत्ते। अभिधेयम्। साम्मुख्ये—अभिसरति। अभियाति। उदये—अभ्युदेति। अङ्गीकारे—अभ्युपगच्छति। वन्दने—अभिवादयति। कामनायाम्—अभिलषति। अभोप्सति। भोजने—अभ्यवहरति। अभ्यङ्गे—अभ्यनक्ति। अभितोऽर्थे—अभिद्रवति। अभ्युक्षति। अभिनयति। अभिनवः। अभिरतः। अभिमृषति। अभिष्यन्दः। अभिनन्दति। अनुकृतौ—अभिनयति। स्मृतौ—अभिजानाति। अभिसंधत्ते। अभिध्यायति। न्यक्कारे—अभिभवति। आम्नाये—अभ्यस्यति। नैकट्ये—अभ्याशः। पेशलत्वे—अभिजातः। वशीकारे—(अभिजायेति?)। कर्मप्रवचनीयोऽन्यत्र। लक्षणे—वृक्षमभि विद्योतते विद्युत्। इत्थंभूताख्याने—शोभनश्चैत्रो मातरमभि। वीप्सायाम्—वृक्षं वृक्षमभिसिञ्चति। (अप्रसिद्ध अभ्याख्यातम्?)॥

प्रति स्थाने विनिमये निषेधे प्रतिपालने।
निवृत्त्यङ्गीकृतिज्ञानप्रतीपोत्साहनिष्क्रये॥ ॥ ३२ ॥

यत्नप्रतिज्ञासंक्षेपवैपरीत्ये भृशे दृशि।
सादृश्यभ्रंशदिग्योगव्याप्तिसंभावनारुजि ॥ ३३ ॥

स्थाने—प्रतिष्ठा। प्रतिवसति। विनिमये—प्रतिददाति। प्रतिदानम्। प्रतियच्छति। निषेधे—प्रतिषिध्यति। प्रत्याचष्टे। प्रत्यादिशति। (प्रतीहारः?) प्रतिपालने—प्रतीक्षते। निवृत्तौ—प्रत्यागतः। प्रतिनिवर्तते। प्रत्यावृत्तः। अङ्गीकारे—प्रतिगृह्णाति। प्रतीच्छति। ज्ञाने—प्रत्येति। प्रत्ययः। प्रतिभाति। प्रतीयते। प्रतिपद्यते। प्रतिभासः। प्रतीपे—प्रतिकूलम्। प्रत्यभिजानाति।

प्रत्यवबुध्यते । प्रत्युपकारः । प्रतियुध्यते । उत्साहे—होत्रे प्रतिगृणाति । होतारं शंसन्तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः । निष्क्रये—प्रतियातयति । प्रतिमुञ्चति । प्रत्युपकारः । यत्ने—प्रतिविधत्ते । प्रतिकरोति । प्रतिज्ञायाम्—प्रतिजानीते । संक्षेपे—प्रत्याहरति । प्रत्याहारः । वैपरीत्ये—प्रत्यवतिष्ठते । प्रत्युपहरति । प्रत्यर्थयते । प्रत्यूहति । प्रत्यूहः । प्रतिबध्नाति । प्रतिकूलः । प्रतिलोमः । भृशे—(प्रतिहरः । उपमङ्गलम् ?) प्रतिगताक्षम्—प्रत्यक्षम् । प्रतियाचते । दर्शने—प्रतिकाशते । प्रतीकाशः । सादृश्ये—प्रतिनिधिः । प्रतिकृतिः । भ्रंशे—प्रतिकीर्णमुखः । दिग्योगे—प्रतीची । प्रत्यग् देशःकालो वा । व्याप्तौ—प्रतिकीर्णं पांसुभिः । संभावनायाम्—प्रत्याययति । रुजि—(प्रतिज्ञया कृतस्य पिता प्रतिसीनः ?) लक्षणादौ कर्मप्रवचनीयः । लक्षणे—वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । इत्थंभूताख्याने—साधुश्चैत्रो मातरं प्रति । भागे—यदत्र मां प्रति स्यात् । वीप्सायाम् — वृक्षं वृक्षं प्रतिसिञ्चति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रतीति, प्रतिनिधौ । प्रतिदाने—माषानस्मै तिलेभ्यः प्रतियच्छति ॥

पर्युद्वाहे समन्तत्वे विवर्ते वर्जने शुचि ।
निन्दाव्यवस्थान्यक्कारनर्मालिङ्गननिर्गमे ॥ ३४ ॥

क्रमभूषानिवसने क्षिपानिश्चयवेष्टने ।
सेवासंन्यासापवर्तशक्तिसाङ्गत्यलाघवे ॥ ३५ ॥

परिज्ञाने विनिमये विस्तारव्याप्त्यतिक्रमे ।

उद्वाहे—परिणयति । समन्तत्वे—परिपूर्णः । परिष्कृतः । परिभ्रमयति । परिक्रामयति । परित्रायते । परिधिः । परिष्वक्ते । विवर्ते—परिणमते । वर्जने—परिहरति । परिवर्जनम् । शोके—परिदेवनम् । निन्दायाम्—परिचष्टे । परिवदति । व्यवस्थायाम्—परिभाषते । न्यक्कारे—परिभवति । नर्मणि—परिहसति । आलिङ्गने—परिष्वजते । परिरभते । परिगृह्णते । निर्गमे—परिवहति । परिवाहः । क्रमे—परिपटति । परिपाटी । पर्येति । पर्यायः । परीयते । भूषायाम्—परिष्करोति कन्याम् । निवसने—परिधत्ते । क्षिपायाम्—[1] ....

1. ग्रन्थपातः । निश्चय, वेष्टन, सेवारूपेष्वर्थेषु उदाहरणानि लुप्तानि ॥

.... परिचरति । परिस्कन्दति । संन्यासे—परिव्रजति । परिव्राट् । अपवर्तने—(पर्यवस्यति । पर्याभवति ?) शक्तौ—पर्याप्नोति । पर्याप्तः । परिबृंहति । परिकल्पते । साङ्गत्ये—परिचिनोति । परिचयः । लाघवे—परिप्लवते । परिज्ञाने—परीक्षते । विनिमये—परिवर्तते । विस्तारे—पर्यास्तीर्यते । परिणह्यति । परिणाहः । व्याप्तौ—परिवेष्टि । परिवेशः । (क्षुधापरीहः ?) अतिक्रमे—परिवृत्तमहः । लक्षणादौ कर्मप्रवचनीयः । लक्षणे—वृक्षं परि विद्योतते विद्युत् । इत्थंभूताख्याने—शोभनश्चैवो मातरं परि । भागे—यदत्र मां परि स्यात् । वीप्सायम्—वृक्षं वृक्षं परिसिञ्चति । वर्जने—परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । आनर्थक्येऽव्ययम् । अविच्युतं परि ॥

उप सामीप्यदाक्षिण्यप्रजनारम्भभेदने ॥ ३६ ॥

उत्कोचाराधने ज्ञानावज्ञाप्रस्तावशिक्षणे ।
भोगाभोजनसादृश्यभूषालिङ्गनगर्हणे ॥ ३७ ॥

सान्त्वनानुग्रहत्यागापकारे यज्ञकर्मणि ।
यत्नच्छायारहोभाषाविरामोद्वाहलेपने ॥ ३८ ॥

औद्धत्येऽङ्गीकृतौ युक्तावाचान्तावासने बलौ ।
लिप्सासंपर्कगुह्येषु भृशाध्याहारवैकृते ॥ ३९ ॥

सामीप्ये—उपढौकते । उपयाति । उपनमति । उपसर्पति । उपनयते । उपसन्नः । उपगृह्णाति । दाक्षिण्ये—(उपरुच्यते ?) प्रजने—उपसर्या गौः । गर्भग्रहणप्राप्तकालेत्यर्थः । आरम्भे—उपक्रमते । उपजानाति । उपज्ञा । भेदने—उपजपति । उपजापः । उपधा । उत्कोचे—उपचरति । उपदा । उपयच्छति । उपप्रदानम् । आराधने—उपतिष्ठते सूर्यम् । उपस्तौति । ज्ञाने—उपलभते । अवज्ञायाम्—उपेक्षते । उपहसति । प्रस्तावे—उपक्षिपति । उपन्यस्यति । उपोद्घारः । शिक्षणे—उपशिक्षा । उपदिशति । भोगे—उपभुङ्क्ते । अभोजने—उपवासः । सादृश्ये—उपमिमीते । उपमा । भूषायाम्—कन्यामुपस्कुरुते । आलि-

ने—उपगूहति । उपसृज्यते । उपसृजति । गर्हणे—उपलभते । सान्त्वने—
र्मकरानुपवदते । उपसंभाषते । अनुग्रहे—उपरुध्यत । उपकरोति । त्यागे—
उपेक्षते । अपकारे—उपहन्ति । उपद्रवः । उपद्रवति । यज्ञकर्मणि—उपाक-
ोति पशुम् । वेदस्य उपाकर्म । प्रतियत्ने—काण्डगुणस्योपस्कुरुते । सतो गुणा-
ानं करोतीत्यर्थः । छायायाम्—उपरज्यते – उपरागः । रहोभाषणे—परदारानुप-
दते । उपसंभाषते । उपच्छन्दयति । उपमन्त्रयते । विरामे—उपरमते ।
पावर्तते । उद्वाहे—कन्यामुपयच्छते । लेपने—उपलिम्पति । उपदेग्धि । उप-
चिनोति । औद्धत्ये—उपप्लवते । अङ्गीकृतौ—उपेत्य । उपगच्छति । अभ्युप-
मः । युक्तौ—उपपद्यते । आचान्तौ—उपस्पृशति । आसने—उपविशति ।
ौ—उपहरति । उपहारः । लिप्सायाम्—उपयाचते । सम्पर्के—रथिकान्
तिष्ठते । उपसृजति । भक्तकरः लवणेनोपसृजति मांसम् । गुह्ये—उपह्वरः ।
शे—उपक्षीणः । उपरुणद्धि । उपनिरोधः । उपस्कीर्य लुनाति । भृशंविक्षिप्ये-
र्थः । उपसंपन्नं सस्यम् । अध्याहारे—उपस्कृतं वाक्यम् । वैकृते—उपस्कृतः ।
.... अंशोऽपि वैकृतम् । उपस्कीर्णमुखः । हीनादौ कर्म-
चनीयः । उपार्जुनं योद्धारः । उपरा (धायाद्रोणः ?) धेयं द्रोणः ॥

गतयः प्रसिद्धाः ॥

तद्यथा—उपसर्गाः क्रियायोगे । गतिश्च । प्रकृत्य । उपेत्य ॥

[1] ऊर्यादिच्विडाचश्च ॥ ऊरीकृत्य .... । शुक्लीभूय । पटपटाकृत्य । .... ऊरी उररी विस्तारेऽङ्गीकारेच ॥

कारिका—श्रौषड्वौषड्वषट्स्वाहास्वधाप्रादुरश .... विशः । (अलाष्टी-
ालीकेवालीसंसूचाचकेवाची ?) (सर्पालीवर्षालीअंचकलास्तं .... शकला
कलाज्ञाध्वंसकलौ हिंसायां कापि वान्दाली । शुक्ली .... हली हलू-

---

1. इत आरभ्य यावत्का डान्तं पदे पदे ग्रन्थपाताः वर्तन्ते । संशयग्रस्तत्वात् विमर्शा-
वाच्च ते परिष्कारं विना तथैव विसृष्टाः ॥

विकारे सजूः सहार्थे स्यात्। माधुर्ये ध्वंसार्थे पाम्पी स्यात् गुलुगुधात्तपीडार्थे। ताला-ताली धूमी चेतालीचेति विस्मृतौ कान्तौ॥?)

अनुकरणं चाऽनितिपरम्॥ (पा. सू. १-४-६२) खाट् कृत्य॥

आदरानादरयोः सदसती॥ (१-४-६३) सत्कृत्य। असत्कृत्य॥

भूषणेऽलम्॥ (१-४-६४) अलङ्कृत्य॥

अन्तरपरिग्रहे॥ (१-४-६५) अन्तर्भूय॥

कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते॥ (१-४-६६) कणेहत्य पयःपिबति। मनोहत्य। आतृप्ति पिबतीत्यर्थः॥

पुरोऽव्ययम्॥ (१-४-६७) पुरस्कृत्य॥

अस्तं च॥ (१-४-६८) अस्तं गत्य॥

अच्छ गत्यर्थवदेषु॥ (१-४-६९) अच्छेति आभिमुख्यार्थेऽव्ययम्। अच्छगत्य। अच्छोद्य॥

अदोऽनुपदेशे॥ (१-४-७०) अदः कृत्याध्यापयति॥

तिरोन्तर्धौ॥ (१-४-७१) तिरोभूय। तिरोधाय। दुर्बलमाधा-यैति .... ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च॥ (१-४-७४) असाक्षात् साक्षात् संपद्य साक्षा-कृत्य। साक्षात्कृत्वा॥ (मिथ्याचिन्ता .... दा .... लोचना ात्वा .... प्राजर्या प्राजरुहा वीजर्या स्यात् परश्च वीजरुहा। अर्थे वणमथोष्णं संसर्गाशीतमुदकमुग्रं च। अग्नौविशे विकपनाविम्पने विहसने प्रथ-ने च प्रादुर्वशे असहने नम आविर्मान्ततादिवृत्तगतम्।?) लवणं कृत्य। अर्थे-

कृत्य ॥ अनत्याधान उरसिमनसी ॥ (१ - ४ - ७५) मध्ये पदे निवचने च ॥ (१ - ४ - ७६) उरसिकृत्य । अङ्गीकृत्येत्यर्थः । पक्षे—उरसि कृत्वेत्यादि ॥

नित्यं हस्ते पाणावुपयमने ॥ (१ - ४ - ७७) हस्तेकृत्य । पाणौ-कृत्य । विवाह्येत्यर्थः ॥

प्राध्वं बन्धने ॥ (१ - ४ - ७८) प्राध्वं कृत्य । बन्धने हेतुकम् । .... फाल्यं कृत्वेत्यर्थः ॥

जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥ (१ - ४ - ७९) जीविकाकृत्य । उपनि-कृत्य । तत्तुल्यं कृत्वेत्यर्थः ॥

श्रीः । श्रीः । श्रीः ॥

इति निपाताव्ययोपसर्गवृत्तौ उपसर्गकाण्डं तृतीयम् ॥ इति भद्रम् ॥

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितनिपाताव्ययोपसर्गीये

तिलककृता वृत्तिः संपूर्णेति ।

भद्रं पश्येम प्रचरेम भद्रमोमिति शिवम् ॥

श्रीः । श्रीः ।

॥ श्रीः ॥

श्रीः

॥ सूत्रानुक्रमणिका ॥

8

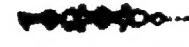
॥ श्लोकानुक्रमणिका ॥

॥ निपातानुक्रमणिका ॥

॥ अव्ययानुक्रमणिका ॥

॥ उपसर्गानुक्रमणिका ॥

प्रमादपरिशोधनम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	प्रमादः	परिशुद्धम्
६	१५	हिं स्तो त्रे	हिं स्तोत्रे
२६	१	परोवरंप रस्परं	परोवरं परस्परं
३३	१	युध्यन्ेऽर्जनेन	युध्यतेऽर्जुनेन
५१	२	उपरुध्यत	उपरुध्यते
५१	१२	भृशंविक्षिप्ये	भृशं विक्षिप्ये
५३	११	योपसर्गींये	योपसर्गीये
५६		अनुक्रमणिकायां पकारादिसूत्रविभागे "प्रातः प्रगे—पृ—२३' इतीदमनुसंधेयम् ।	

inted at Tirumalai-Tirupati Devasthanams Press, Tirupati and published by the Director, Sri Venkateswara Oriental Institute.